

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATI BHAWAN TEXTS.

No. 63

Ramakrishna Advaita Ashram Library
Laxa, Benares City.

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

The Bhaktyadhikaranamala

PART 1.

PRINTED BY MR. H. P. DUTT
AT THE EUREKA PRINTING WORKS,
BENARES CITY.

1936

SA

153

TIR: BH

Sri Ramakrishna Advaita Ashram

Library, Luxa, Varanasi - 10

Acc. No. 3373

Date _____

3356

भक्त्यधिकरणमाला

श्रीमन्नारायणतीर्थस्वामिकृता

श्रीमन्महर्षिशाण्डिल्यरचितसूत्रीया ।

काशिकराजकीयपाठशालायां पुराणेतिहासभक्तिशास्त्राध्यापकेन
फडके-इत्युपाख्येनानन्तशास्त्रिणा स्वरचितया संदिग्धार्थ-
प्रकाशिनीसंज्ञकटिप्पण्या संयोज्य संपादितः ।

—:0:—

Ramakrishna Advaita Ashram Library
Luxa, Benares City.

The Bhaktyadhikaranamala

OF

SRIMANNARAYANA TIRTHA

EDITED WITH

The Sandigdhartha Prakasini Commentary,

BY

ANANTA SHASTRI PHADKE,
PROFESSOR OF PURANA AND ITIHASA,
GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,
BENARES.

श्री१०८ मौरवायनमः ।

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

—@—

अथोपक्रम्यते श्रीमन्नारायणतीर्थयतिविरचिता श्रीमन्महर्षि-
शाण्डिल्यरचितभक्तिसूत्रीया भक्त्यधिकरणमाला प्रकाशयितुम् । इयं
श्रीभारतीतीर्थश्रीविद्यारण्यविरचिते वैयासिकन्यायमालाजैमिनीयन्या-
यमाले सर्वात्मनानुक्रोति । प्रकृतग्रन्थकर्त्रा रचितायां महत्यां भक्ति-
चन्द्रिकाख्यायां श्रीशाण्डिल्यरचितभक्तिसूत्रटीकायां यैःशा अनि-
रूपितास्ते सर्वेऽपि प्रायोऽत्र निरूपिताः अतो महत्यापि तथा टीकया
नास्या गतार्थत्वं सम्भवति । अस्यां भक्त्यधिकरणमालायां ग्रन्थका-
रस्य विलक्षणं सर्वातिशयि च पाण्डित्यं दरीदृश्यते । अनेनैव
न्यायवेदान्तादिस्वशास्त्राभिज्ञेन ग्रन्थकारेण स्वरचितभक्ति-
ग्रन्थैर्भक्तिशास्त्रस्यापि वेदान्ताद्यन्यशास्त्रसदृशं महत्त्वं वस्तुतः
स्थितं प्रकटितम् । अस्याद्य यावद् विभिन्नशास्त्रेषु विद्वत्तापरिपूर्णाः
केचन ग्रन्था उपलब्धाः । तेषामापाततोऽप्यालोकनेऽस्य महात्मनः
सर्वङ्गपवेदुष्यं परिचीयते । अस्तु । अस्य ग्रन्थस्यायं प्रथमो भागः ।
द्वितीयभागे ग्रन्थविषयकं ग्रन्थकारविषयकं च वक्तव्यं तथा
विषयसूच्यादिकं सर्वमपि विस्तरशः प्रकाशयिष्यत इति निवेदयते—

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज—
वैक्रमे १९६३ चैत्रशुद्धनवम्याम
काशी ।

विद्वद्दशंभुदः—
अनन्तशास्त्री फडके
व्याकरणाचार्यो मीमांसातीर्थश्च ।

Ramakrishna Advaita Ashram Library
Laxna, Benares City.
श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमन्नारायणतीर्थस्वामिकृता--
श्रीमन्महर्षिशारिङ्गल्यरचितसूत्रीया--
भक्त्यधिकरणमाला ।

—:—

सूत्रन्यायप्रथितां भक्त्यधिकरणस्यमुक्तानाम् ।

श्रीरामगोविन्दसुतीर्थपादकृपाविशेषादुपलभ्य बोधम् ।
श्रीवासुदेवादधिगत्य सर्वशास्त्राणि वक्तुं किमपि स्पृहा नः ॥१॥
भक्तिविचारं करिष्यन् ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते-॥स्वेति॥
शारिङ्गल्यसूत्रोक्ता ये न्यायायुक्तयस्तैर्ग्रथितां-रचितां भक्त्यधि-

श्री १०८ भैरवायनमः ।

वाराणसीपुरस्थानां पालने लग्नचित्तकम् ।
अभक्तानां भीतिकरं नमामि भैरवं शिवम् ॥१॥
नारायण्यतिग्रन्थे संदिग्धार्थप्रकाशिनी ।
टिप्पणी रच्यते बालबोधायानन्तशास्त्रिणा ॥२॥

अथ श्रीमन्महर्षिशारिङ्गल्यरचितसूत्रेषु भक्त्यधिकरणमालां विधाय तस्याः
टीकां मन्दानुग्रहार्थं स्वयं कुर्वन् "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥ इतिश्रुतेः स्वीयगुरुस्मरणकरण-
द्वारा स्वीयग्रन्थकरणयोग्यतां श्रीनारायणतीर्थो व्यनक्ति-॥श्रीरामेति॥ एतच्च
दीनगुरोर्नाम । श्रीवासुदेवत्याकारकं तु विद्यागुरोः । भजनं भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या

सद्गतिभूपां मालां कुरुते नारायणाख्ययतिः ॥१॥
शास्त्रं भक्तिविचाराल्पमत्राध्यायास्त्रयः स्मृताः ।
प्रेमतत्साधनार्थं वा बन्ध ईशार्थचिह्नकः (?) ॥२॥

करणानां-भक्तितत्साधननिर्णायकानां पञ्चावयववाक्यसमुदायरूपाणां
सुमुक्तानां भगवत्प्रसादत आनन्ददानां मालां-अनुक्रमेण प्रथनरूपाम् ।
सद्गतिभूपां । शोभाभूषितप्रसिद्धमुक्तामालावत्सत्प्रभुसत्तद्भक्त-
रतिभूषाम् । नारायणाख्ययतिः-कुरुते* । रचयतीत्यर्थः । तत्रै-
कैकमधिकरणं पञ्चावयवं-विषयः, संदेहः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धा-
न्तश्चेति पञ्चावयवास्ते प्रत्यधिकरणं स्वयमेव स्फुटीभविष्यन्ति ।
तत्र संगतयः स्वयमूह्याः । रचयितव्यशास्त्रं निर्दिशन् तदध्यायभेदा-
नध्यायप्रतिपाद्यं च दर्शयति-शास्त्रमिति* । प्रथमोऽध्यायः
प्रेमभक्तिनिरूपणार्थः, द्वितीयस्तत्साधननिरूपणार्थः, तृतीय ईशतत्त्व-

तथा भवतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या मूलस्थं भक्तिपदं साध्यसाधनरूपोभयभक्त्यो-
र्बोधकमित्याशयेनाह-भक्तितत्साधनेति* । मूलस्थसद्गतिभूषामितिपदस्थ-
सत्यदेन प्रभुभक्तयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यभिप्रायेणाह-सत्प्रभुसत्तद्भक्तेति* ।
पञ्चावयवमिति । उक्तञ्च "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गति-
श्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" ॥ इति । अत्र विशयपदेन संगथो गृह्यते ।
स्वयमप्याह *विषय इत्यादि* । *सङ्गतय इति* । तत्र सङ्गतयः प्राधान्येन घतस्रः
शास्त्रसङ्गतिः, अध्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अधिकरणसङ्गतिश्चेति । तत्र शास्त्रा-
ध्यायपादार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिर-
ध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च स्वयमूहितं शक्याः । तथावान्तरसङ्गतयोऽधिकरण-
सङ्गत्यन्तर्भूता एव । ताश्चानेकरूपाः, आक्षेपसङ्गतिः दृष्टान्तसङ्गतिः-प्रत्युदा-
हरणसङ्गतिः- प्रासङ्गिकसङ्गतिः- उपोद्घातसङ्गतिः- अपवादसङ्गतिभेदेन ।
पूर्वाधिकरणस्य सिद्धान्तयुक्तिं तथा पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं वीक्ष्य परेऽधिकरणे
आक्षेपादिसङ्गतीनां स्वयमेव योजनं कर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह *स्वयमूह्या इति* ।

अथातो भक्तिजिज्ञासा । १।१।१

प्रथमे रागरूपत्वं तत्रे मुख्यत्वमागमात् ।

द्वितीये ज्ञानभक्त्यादिभेदचिन्ता च तत्फलम् ॥३॥

तृतीये जगतस्सृष्टिरनिर्वाच्येशशक्तिः ।

जीवन्मुक्तिस्तु भक्तानामभक्तानां च संसृतिः ।

प्रमाणत्रयतो ज्ञेयमिति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥४॥

अविचार्या विचार्या वा भक्तिर्नार्हा विचारणे ।

असंदिग्धफलाज्ञानक्रियान्यतररूपतः ॥५॥

ज्ञानक्रियान्यतरतत्स्वरूपत्वक्षतेरियम् ।

विचार्या संशयाक्रान्ता ब्रह्मावाप्तिफलान्वयात् ॥६॥

निरूपणार्थं इत्यर्थः । तत्राध्यायगतपादार्थान् विभजते-प्रथम इति* ।
प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भक्ते रागरूपत्वं, द्वितीये रागरूपत्वेऽपि
मुख्यत्वं, द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके भक्तिसाधनतयोपादेयज्ञान-
चिन्ता, द्वितीयाह्निके साधनभक्तिभेदचिन्ता तत्फलं चेत्यर्थः ।
तृतीये त्विति । तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके परमेश्वरस्यानिर्वाच्य-
मायाशक्तितो जगत्सर्जनम् । तृतीयद्वितीये भक्तानां जीवन्मुक्तिर-
भक्तानां संसारः प्रमाणत्रयाभ्युपगमश्चेति शास्त्रार्थसंग्रहः (१-४) ।

तत्र प्रथमस्य प्रथमे प्रथमाधिकरणमारचयति-अविचार्येति* ।
भक्तिविचारात्मकशास्त्रमारभ्यमनारभ्यं वेति संदेहेऽनारभ्यमिति
प्राप्तं, विषयप्रयोजनयोरभावात् । संदिग्धं हि विचारस्य विषयो

संदिग्धं हि विचारस्य विषयो भवतीति । अत्र सप्रयोजनमित्यपि
मन्तव्यम् । संदिग्धकाकदन्तगणनायां प्रतिपत्तुरप्रवृत्तेः । स्वयमपि सूचयति

भवति, भक्तिस्वसंदिग्धा । तथाहि । सा किं ज्ञानात्मना
संदिग्धा स्यात् क्रियात्मना वा । नायः, वेदान्तैर्ज्ञानस्य निर्धारितत्वात् ।
न द्वितीयः, कर्मकारणत्वेन तस्या अपि निर्धारणात् । नापि प्रयोजनं
पश्यामः । ज्ञानत एव मुक्तेः संभवात् । धर्मार्थकामानां क्रियात्
एव संभवादिति प्राप्ते-उच्यते । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजन-
सद्भावात् । ज्ञानक्रियोभयभिन्नाया ज्ञानक्रियात्मत्वविप्रतिपत्त्य-
संदिग्धत्वसंभवात् । तथाहि । केचिदाराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिमुपदि-
शन्ति । केचित्स्ववर्णाश्रमाचारपरिपालनमुपदिशन्ति । केचिद्रागात्मि-
कामुपदिशन्ति । अतः संदिग्धा भक्तिर्विषयः । एवं त (त्वज्ञानात्)
द्वुष्टानादुबह्वावाप्तिरूपमुक्तिलक्षणं प्रयोजनमपि "यमेवैष वृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्" (क० २-२३) इत्यादिश्रुत्या
"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीर्यैतान्
ब्रह्मभूयाय कल्पते" (श्रीभ० गी० अ० १४ श्लो० ६) इत्यादिस्मृत्या
च प्रसिद्धम् । तस्माद्भक्तैर्विचाराहंत्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति-
सिद्धान्तः (५-६) ।

॥ नापि प्रयोजनमित्यादिना ॥ । लोकैर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयेऽन्यतमं प्रार्थ्यते ।
तथा तत्रापकं कारणं ज्ञानरूपं क्रियारूपं वापेक्ष्यते तच्चान्यतः सिद्धमित्याह-
॥ वेदान्तैस्त्रिधा ॥ ॥ आराध्यत्वेनेति ॥ । नैयायिकाः । ॥ केचित्स्ववर्णैति ॥ ।
मोमांसकाः । ॥ केचिद्रागात्मिकमिति ॥ । भक्तिमुद्रानुयायिनः । ॥ यमेवैषे-
त्यादि ॥ । अत्र प्रथमस्य 'वृणुते' पदस्य भजत इत्यर्थः । द्वितीयस्य 'वृणुते'
पदस्य प्रकाशयतीत्यर्थः । त्रिगुणाधीनत्वं संसारः, त्रिगुणातिक्रमणं
ब्रह्मभूयकारणम् । तत्र त्रिगुणातिक्रमणे च भक्तिरेव प्रधानं कारणमित्या-
शयवान् भगवद्गीतास्थं वचनमुदाहरति-॥ मां चेति ॥ अस्य वचनस्योपक्रमे
गीतायां-तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकम् 'रजो रागात्मकं विद्धि'
'तमस्वज्ञानं विद्धि' इत्यादिना गुणत्रयकार्यं संसाररूपमुक्तमिति बोध्यम् ।

सा परानुरक्तिरीश्वरे । १।१।२

अस्ति लक्ष्म न चाभक्ते रागस्यातिप्रसङ्गतः ।

केशत्वाद्भेद्यतोऽभावाद्द्विजातीयस्य लक्ष्म नो ॥७॥

राग आराध्यनिष्ठो स्याल्लक्ष्म हेयो न चाप्ययम् ।

द्वितीयधिकरणमारचयति-॥ अस्तीति ॥ । "माहात्म्यबुद्धिपूर्वस्तु
स्नेहो भक्तिरितीर्यते" इत्यादौ श्रूयमाणं भक्तिलक्षणं न घटते घटते
वेति संदेहे (न घटत इति पूर्वपक्षस्तथा) हि । किं चेतनगोचरानु-

स्यार्थस्तु- 'अथ' शब्दः श्रवणमात्रेण मङ्गलप्रयोजनः । अर्थश्च तस्या-
धिकार एव नानन्तर्यम् । ज्ञानन्तर्यं च द्विविधं संभवेत्, स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तर्यं शमदमादिसम्पत्पानन्तर्यं वा-परन्वत्र 'ब्रह्माः स्त्रियो वनचरीर्ष्वभि-
चारदुष्टाः कृष्णे वचैष परमात्मनि रूढभावाः' 'ताः श्रद्धया मेऽनुपदं श्रवतः
प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्भक्तिः' 'नाथ योनिसहस्रपु येषु येषु ब्रजाम्यहम् । तेषु
तेष्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा स्वयि' ॥ इत्यादिश्रीमद्भागवतविष्णुपुराणस्यवचन-
निश्चयावलोकनेनानिन्द्योनेरपि मुमुक्षुमात्रस्य भक्त्याधिकारस्य निरर्थ्येनोभयविध-
मपि संभवति । 'अतः' शब्दो हेत्वर्थः । स च यदर्थसाकारुहः । तथा च यतः कर्मणः 'कष्टं
कर्म' इतिन्यायेन दुःखप्रस्तत्वात्तत्फलं च "पूर्वमेवामुत्र पुर्याचितो लोकः जीयते"
इति श्रुत्यानित्यत्वावधारणात्, ब्रह्मविद्याफलस्य मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य
दुःखध्वंसरूपस्य चात्मनो भेदे सत्यत्वेन स्वीक्रियमाणे द्वैतप्रसङ्गः, मिथ्यात्वेन
स्वीक्रियमाणे प्रतियोगिनो दुःखस्याविद्यायाश्चोन्मज्जनप्रसङ्गः । एवञ्च तस्य
दुर्निरूप्यत्वम् । अतः सुनिरूप्यफलाया अक्षयफलायाश्च भक्तैर्विचारः कर्तव्यः ।
विज्ञासाशब्दस्य विचारे लक्षणा । एवञ्च सुनिरूप्याक्षयफलाया भक्तैर्विचारोऽ-
धिक्रियत इत्यर्थः ।

॥ माहात्म्यबुद्धिपूर्वस्त्विति ॥ । अत्र पूर्वशब्दः कारणत्वसूचकः, तच्च कारणं

संसारानुबन्धित्वादनुरज्यामिधीम(र्य)तः ॥८॥

रागत्वमात्रं लक्षणं, उत श्रोत्रकृष्टविषयकानुरागत्वं, विलक्षणरागत्वं वा। नायः। तस्य पुत्रादिगोचरत्वात्सल्यादिरूप- (त्वेन) विनापि लक्षणं प्राप्तेः। न द्वितीयः। पुत्रादेरपि केनचिद्रूपेण श्रोत्रकृष्टत्वस्य संभवादतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। अनुकृष्टेऽप्युत्कृष्टत्वभ्रमेण जाताया अनुरक्तेरपि भक्ति (स्वरूपत्वस्त्रीकारस्येष्टत्वे-) न तत्राव्यातेश्च। न च श्रोत्रकृष्टज्ञानसमयानुरागत्वं विवक्षणीयम्। मुक्तिहेतोर्निर्विशेषब्रह्मभक्तेस्तथात्वाभावात्। [ननु] श्रोत्रकृष्टज्ञानप्रयोज्यरागत्वं विव (क्षणीयं, निर्वि) शेषभक्तावपि पूर्वभाविन उत्कर्षज्ञानस्य प्रयोजकत्वमस्त्येव, अत एव प्रयोज्यत्वार्थकं 'अनु'पदमपि सफलमिति चेन्न। श्रोत्रकृष्टबुद्ध्यापि पुत्रादौ वात्स (ल्योत्क) र्पदर्शनेन तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। उत्कर्षाननुगमेन लक्षणाननुगमप्रसङ्गात्,

जनकारूपम्, माहात्म्यञ्च वैजात्यविशिष्टं विवक्षितम्। एवञ्च विजातीयमाहात्म्यबुद्धिजन्यत्वे सति स्नेहत्वं लक्षणं फलितम्। तथा च माहात्म्यबुद्धिजन्यादेरे, माहात्म्यबुद्धिरहिततात्कालिकरूपे च विशेषणविशेष्ययोर्निवेशेन नातिव्याप्तिः। वैजात्यनिवेशेन च माहात्म्यबुद्धिजन्यपुत्रविषयकत्वेहे नातिव्याप्तिः। मूलस्थो यथाश्रुतलक्षणं स्वीकृत्याप्रिमो लक्षणं घटते नवेति विचार इति बोध्यम्।

श्रोत्रकृष्टेति। वास्तविकोत्कृष्टे मद्पेक्षयाऽयमुत्कृष्ट इत्याकारकज्ञानीय- विशेष्यतारूपविषयताश्रयविषयकानुरागत्वमित्यर्थः। *केनचिद्रूपेणेति*। मद्पेक्षयायं मदीयः पुत्रो विशिष्टभाष्यद्रव्यादिवत्तथोत्कृष्ट इत्यादिरूपेणेत्यर्थः। सम्पूर्णरूपेणोत्कृष्टत्वापेक्षणे तु पुत्रादिव्यतिथ्यापत्तेरभाव इत्यभिप्रायेणाध्यासि प्रदर्शयति—*अनुकृष्टेऽपीति*। तत्र वास्तविकोत्कर्षाभावात्। *श्रोत्रकृष्ट-ज्ञानेति*। अत्र वास्तविकोत्कृष्टत्वं नापेक्षणीयमिति भावः। *तथात्वाभावादिति*। श्रोत्रकृष्टज्ञानादिलक्षणाभावादित्यर्थः। *पूर्वभाविन उत्कर्षेत्येति*। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "ज्ञानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभिः श्रोत्रकृष्टादिज्ञानं पूर्वं जायते परचाच्च मुक्तिकारणं निर्विशेषब्रह्मभक्तिवातः प्रथमजातोत्कर्षज्ञानप्रयोज्यत्वं निर्विशेषब्रह्मज्ञान इति भावः। *अनुपदमिति*। 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति सूत्रवचनं, नो चेत्तद्व्यर्थमिति भावः। *उत्कर्षाननुगमेनेति*। उत्कर्ष-

अविद्यादिक्लेशमध्यपरिगणितत्वाच्च। नापि तृतीयः। अप्रसिद्धत्वा-दिति प्राप्ते, उच्यते। प्रथमद्वितीयपक्षयोरसंभवेऽप्यनुरागविशेषत्वं लक्षणं भविष्यति। तच्चानुरज्यामीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धो रागत्वव्याप्य-जातिविशेष एव। स च जातिविशेषो व्यवहाराविरोधेनेश्वरविषयके वात्सल्यादावपि न लोकविषयक इत्यपि कल्पनीयम्। न चायं हेयः, भवाजनकत्वात् प्रत्युत सत्संगवद्विरोधित्वात्।

प्रयोजकपदार्थानामानन्त्येन तत्प्रयोज्योत्कर्षाणामपि बहुत्वेन सकलोत्कर्षबोध-कैकलक्षणाभाव इत्यर्थः।

अप्रसिद्धेति। रागगतवैलक्षण्यस्येत्यादौ पूर्णीयम्। वैलक्षण्यं च सर्वप्रकारेण साम्याभावत्वम्। सर्वप्रकाराणामप्यनुरागाणां केनचिदंशेन साम्येन सर्वथा विलक्षणरागस्याप्रसिद्धिरिति भावः। विलक्षणरागत्वमित्याकारकतृतीय-पक्षविलक्षणपदं विशेषपरमित्यभिप्रेत्य तस्य चानुरज्यामीति लौकिकप्रतीति-प्रत्यक्षसिद्धत्वमित्यभिप्रायेणाह—*अनुरागविशेषेति*। *व्यवहाराविरोधेनेति*। यद्यपि पुत्रादिविषयकवात्सल्यादौ प्रीत्यादिशब्दव्यवहारदर्शनेऽपि भक्तिशब्द-व्यवहारस्य परमात्मविषयकानुराग एव दर्शनेन तथा कल्पनमिति भावः। *भवेति*। *वात्सल्यादावपीति*। अपिशब्द एवार्थकः। संसारक्लेशजनकानुरागस्यैव भवजनकत्वेनाविद्याक्लेशमध्यपरिगणितत्वमस्य तु संसारजनकत्वमिति। *सत्संगेति*। *विरोधित्वेति*। "त एत साधवः साधिव सर्वसङ्गविवर्जिताः सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते"। "प्रसङ्ग-मजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः। स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृत्तम्"॥ इत्यादिश्रीमद्भागवतस्थवचननिचयेन, तथा "केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धामामीयुरब्जसा ॥ यं न योगेन साहस्येन दानवततपोऽधरैः। व्यख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपि"॥ इत्यादि-वचनैश्च सत्सङ्गो यथा संसारविरोधी तथेश्वरानुरागोऽपि संसारविरोधेनेति भावः।

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् । १।१।३

युक्तौ हेतुर्नवा भक्तिर्ज्ञानमज्ञाननाशकम् ।
ब्रह्मावाप्तेश्च नित्यत्वाच्च भक्तिर्मोक्षसाधनम् ॥९॥

आराध्यनिष्ठत्वकथनं तत्र लक्ष्यप्रदर्शनाभिप्रायम् । अत एव सूत्रे ईश्वरेऽनुरक्तिः इति प्रतिबिम्बभूतजीवं प्रतीश्वरस्य बिम्बतया नियन्तृत्वेनाराध्यत्वलाभतो विलक्षणविषयवृत्तिविषयताशालित्वेन रामो वैजात्यलाभाय । प्रकृते तेनेश्वरस्योभयभक्तिसंग्रहः । वस्तुत ईश्वरकथनं प्रकृते तद्भक्तेः परभक्तित्वलाभायात् एव सूत्रे 'परा' इति सफलमित्यास्तां विस्तरः (७-८) ।

तृतीयमारचयति *मुक्ताविति* । भक्तिर्मोक्षसाधनं नत्रैतिसंदेहे न मोक्षहेतुः । शुक्तिरजतादौ साक्षाद्ज्ञानस्यैवाज्ञाननाशकत्व-

आराध्यनिष्ठत्वकथनमिति । कारिकास्थमिति शेषः । सूत्र-
वकारिकाश्रीधरपदोपादाने मायाप्रतिबिम्बितचैतन्यस्येश्वरत्वेन ब्रह्मण-
स्ततो भिन्नत्वेन निर्विशेषतद्भक्तेरसङ्ग्रहापत्तेरिति । *ईश्वरस्य बिम्बतयेति* ।
नन्वीश्वरस्य स्वयं मायाप्रतिबिम्बितत्वेनान्तःकरणवच्छिन्नचैतन्यरूपजीवं प्रति-
कथं बिम्बरूपत्वं, जीवदृष्टया बिम्बभूतं ब्रह्मचैतन्यमेवेति चेन्न ग्रन्थकारमतेऽन्तःकर-
णप्रतिबिम्बित ईश्वर एव जीवः । अत एव "तत्त्वमसि" इति श्रुत्यास्तत्पदशक्ये-
श्वरेण सह जीवस्यैक्यप्रतिपादनं सङ्गच्छते । युक्तं चैतत् । सृष्टिप्रारम्भकाले
ब्रह्मणो मायाप्रतिबिम्बितरूपेश्वरत्वेनेश्वरकृतमायिकान्तःकरणेष्वीश्वरप्रतिबिम्ब-
तत्त्वस्यैवौचित्यात् । अत एवेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वमपि लौकिकप्रतिबिम्बस्य बिम्बा-
धीनत्ववदुपपद्यते इति । आनन्दादितिरोधानेन निर्गुणब्रह्मभक्तिर्न परा । सूत्रे 'परा'
इतिपदोपादानेनाराध्येश्वरस्यैव विवक्षितत्वादित्यभिप्रायेणाह—*वस्तुत इति* ।
भक्तेर्लक्षणमुक्तमधुना तत्र योजनस्थापनायं शङ्कते—*भक्तिरिति* ।
शुक्तिरिति । शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिभ्रमेष्वधिष्ठानसाक्षात्कारस्यैव भ्रमनिव-
र्तकत्वदर्शनेन क्रियास्वरूपभक्तेर्न मोक्ष उपयोग इत्यर्थः । अथमत्राभिप्रायः—

मैवं वाच्यविवेकेन ब्रह्मसंस्थाश्रुतत्ववाक् ।

संस्थाख्यायाः प्राह भक्तेर्मोक्षसाधनतां स्फुटम् ॥१०॥

दर्शनान् । ब्रह्मावाप्तेश्च स्वरूपसंबन्धविशेषात्मिकाया नित्यतया स्वत एव स्वच्छत्रादिति प्राप्ते-उच्यते । भक्तिर्मोक्षसाधनं "रसं रक्तः स्फटिकः पीतः शङ्ख इत्यादिभ्रमेषु यद्यपि भ्रमोत्पादकजपाकुसुमादिपदार्थरूपो-पाधिसंयोगादेः कारणवमस्ति । तस्य निवृत्तिस्वन्यतरपदार्थनिष्कासनरूपक्रियया भवति, तथापि तत्रापि भ्रमस्य वस्तुस्वरूपाज्ञानमेव कारणमित्येवैकरूपं शुक्तिरज-तादिसाधारण्येन वक्तव्यम्, ज्ञाघवान् । यद्यपि स्फटिकादिभ्रमनिवृत्तिका जपा-कुसुमादिरूपोपाधिनिष्कासनक्रियापि दृश्यते तथापि तत्र विनोपाधिहानिमपि वस्तुस्वरूपज्ञाने जाते न पूर्ववदास्तिकजनकत्वं पदार्थद्वयसंयोगादेरिति सर्वसंमतम् । एवञ्च प्रकृते सुखदुःखमोहात्मकस्याज्ञानतो जातस्य जगतः कारणं परब्रह्मस्वरूपवस्तुनोऽज्ञानपूर्वकं स्वस्य ततो भेदज्ञानमेव । दुःखाद्यात्मकस्य जगतो निवर्तकं च परब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानं स्वस्य ततोऽभेदज्ञानं च । उक्तञ्च श्रुतिस्मृतिभिः "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" "अहं ब्रह्मास्मि" "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवदज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्" ॥ इति । एवञ्च सर्वत्र भ्रमनिवर्तकत्वं ज्ञानस्यैव दृष्टं नोपाधिहानस्यातो भक्त्योपाधिहानेर्न मोक्ष उपयोग इति । *ब्रह्मावाप्तेरिति* । अपि च सिद्धे त्रिगुणात्मकान्तःकरणरूपोपाधिहानेः कथञ्चिद्सुखदुःखाद्यात्मकजगद्भ्रमनिवर्तकत्वेऽपि न भक्तेर्मोक्ष उपयोगः, यतो मोक्षो नाम जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण स्थितिः । सा च वस्तुतो जीवस्य परमात्मनश्च भेदाभावान्नित्यसिध्दैवेति ।

पूर्वोक्तशङ्काया उत्तरमाह—*उच्यते इति* । *भक्तिर्मोक्षसाधनमिति* च ।

अथमभिप्रायः । संसारस्य परमात्मस्वरूपाज्ञानेन जातत्वेन मिथ्यास्वरूपत्वे प्रमाणाभावः । प्रत्युत तस्य सत्यत्व एव प्रमाणमुपलभ्यते । तथाहि "कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादसतः सजायेत" इत्यादिच्छान्दोग्यश्रुत्या कार्यसत्ताया कारणसत्ताबोधिन्या संसारस्य सत्यत्वमेव प्रतिपाद्यते । "सत्यसंकल्पः" इत्यादिना च परमेश्वरसर्गस्य सत्यत्वमेवोच्यते । एवञ्च संसारस्य सत्यत्वमेव भक्तिशास्त्र-कारमते । तथा च संसारे भ्रमस्य विद्यमानत्वेऽपि न संसारस्य मिथ्यात्वमतः

होवायं लब्धवानन्दी भवति" (तै० उ० २-७) इति श्रुतौ रसवत्
 एवानन्दाविर्भावकथनात्स्थायिभावापादकानुरागस्यैव केवल्यहेतुत्वं
 सर्वत्रभ्रमात्यन्तिकनिवर्तकत्वमुपाधिहानस्यैव । अत एव पीतःशङ्ख इत्यादि
 स्थले भ्रमाधिष्ठानज्ञानेऽपि पिप्तादिरूपोपाधिनाशादिकमनुष्ठीयते । यद्यपि कचिदधि-
 ष्ठानज्ञाने जात एव भ्रमनिवृत्तिर्भवति नोपाधिहानेनेति वक्तुं शक्यते, तथापि तत्राप्यधि-
 ष्ठानज्ञानस्य व्यापारस्थानीयत्वेन कारणत्वाकल्पनात् । अपि च रक्तः स्फटिकः, पीतः शङ्ख
 इत्यादिस्थलेपूपाधिभूत जपाकुसुमादिरूपवस्तुनिष्कासने यथा सम्यकृतया भ्रमस्य
 कारणनिवृत्तिर्भवति न तथा ज्ञानेन । तेन तात्कालिकभ्रमनिवृत्तेरपि भ्रमोत्पत्तेः कार-
 णस्य विद्यमानत्वेन भूयस्तस्य तत्र संभवः । जपाकुसुमादिरूपोधिभूतवस्तुनिष्कासने
 कारणनिवृत्त्या भ्रमस्य न कदापि संभव एव । एवं चैतादृशस्थलेषु भ्रमनिवर्तकत्व-
 मुपाधिहानस्यैवेति सुस्पष्टम् । फलमुखगौरवस्यादोपत्वेन ज्ञानस्यैवैकरूपस्य भ्रमनि-
 वर्तकरूपपञ्चाघवं नात्रोपयोगि । तथा च सुखदुःखात्मात्मकस्य संसारूपस्य जगतः
 कारणं न परमात्मस्वरूपाज्ञानं किन्तु तदभक्तिरूपतन्निगुणात्मकान्तःकरणरूपोपा-
 धिरेव । अत एव जयविजययोः परमात्मसमीपे सदा वर्तमानत्वेन सर्वदा ज्ञानवतीरपि
 परमात्मनो भक्तापराधरूपभक्तिविरोधिकार्यकरणाज्जगति हिरण्याच्चादिरूपेण
 प्रादुर्भाव इत्यादि श्रीमद्भागवतप्रतिपाद्यं संगच्छते । अतो भक्तिरेव
 सुखदुःखादिप्रदान्तःकरणरूपोपाधिनिवर्तकतया मोचे कारणमिति समन्जसम् ।
 रसपदवाच्यपरभक्तेरेवानन्दरूपमोक्षकारणत्वं श्रुतिरपि कथयतीत्याह-
 रसं ह्येवायमिति । अत्र रसो नाम "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
 निष्पत्तिः" इति नाट्यशास्त्रकाराचार्यभरतसूत्रालोचनेन विभावानुभावव्यभि-
 चारिसंयोगेनाभिव्यक्तः स्थायिभाव एव भज्यभक्तयोर्भेदतिरोधानेन भक्तगत
 एव सन् परमानन्दसाक्षात्काररूपरसरूपेण परिणामत इति । उक्तञ्च—'स्थायि-
 भावगिन्नाऽतोऽसौ वस्वाकारोऽभिधीयते । व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया
 पुनः' ॥ इति । *स्थायिभावश्चेति* । स च 'द्रुते चित्ते विनिर्घिसः स्वाकारो
 यस्तु वस्तुना । संस्कारवासनाभावभावनाशब्दभागसौ' ॥ इत्युक्तः ।
 अनुरागस्येति । अत्र परमात्मविषयकस्येति पूरणीयम् । तेन स्त्र्यादिविषय-
 कानुरागे नातिव्याप्तिः ।

वाच्यम् । विवक्षितविवेकेन च मोक्षसाधनत्वमवधाय "ब्रह्मसं-
 स्थोऽमृतत्वमेति" (छा० उ०) इत्यादिश्रुत्या संस्थाख्याया मोक्षसाधन-
 त्वोपदेशात् । अन्यवृत्तिनिरोधेन तद्वृत्तिरूपायाः संस्थाया निष्ठापर-
 पर्यायाया भक्तावेवान्तर्भावात् । रागावान्तरजातेरेव वृत्त्यन्तरविरोधि-
 त्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगमात् । युक्तं चैतत् । अन्यथा
 ब्रह्मादिभक्तानां तारतम्येन फलश्रवणानुपपत्तेः । भक्तिवादे तु

विवक्षितविवेकेन चेति । अत्रादौ मोक्षसाधनवस्तुष्वितिपदं विवक्षितपदो-
 त्तरं च वस्तुपदं पूरणीयम् । एवञ्च मोक्षसाधनत्वेन शास्त्रप्रतिपादितपदायैषु
 स्वविवक्षितभक्तिरूपसाधनविचारेण भक्तेर्मोक्षसाधनत्वं निश्चिन्त्यर्थः । *ब्रह्म-
 संस्थ इति* । ब्रह्मण्येव संस्था वृत्तिर्यस्य स ब्रह्मसंस्थः, अर्थादन्यवृत्तिनिरोधा-
 नेन ब्रह्मण्येव सर्वदान्तःकरणवृत्तिको भक्तो मोक्षभाग् भवतीत्यर्थलाभेन
 भक्तेरप्यन्यवृत्तिनिरोधपूर्वकब्रह्मविषयकत्वं लभ्यत इत्याह—*अन्यवृत्तीति* ।
 भक्तावन्तर्भावादिति । गौणमुख्यभेदेन भक्तेरेकत्वेन सामान्यभक्तिरूपत्वमनु-
 क्त्वा भक्तावन्तर्भावः कथित इति बोध्यम् । ननु संस्थापदस्यानुरागरूपभक्त्यर्थत्वे
 किं प्रमाणम्, "संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः" इत्यनेन कोपे मर्यादाद्यर्थ-
 कत्वबोधनादित्यत आह—*रागावान्तरेति* । अयमभिप्रायः । ब्रह्मनिष्ठेति
 सामासिकपदस्थान्यविषयकवृत्तिनिरोधपूर्वकब्रह्मविषयकत्वव्यवस्थावरयकत्वेना-
 न्यविषयकान्तःकरणवृत्तिनिरोधकत्वं ब्रह्मविषयकानुरागस्यैवास्ति, यतो लोके मातु-
 गृहासक्ताया अपि पुत्ररोदनेनोत्पन्नतद्विषयकानुरागस्यैव गृहसम्बधिकायांसक-
 चित्तस्य विरोधकत्वं दूरीदृश्यतेऽतोऽन्वयव्यतिरेकेण रागविशेषसत्त्वे चित्तस्य
 वृत्त्यन्तरनिरोधो रागविशेषाभावे वृत्त्यन्तरनिरोधाभाव इत्यादिरूपेण रागावान्तर-
 जातेरेव तत्कल्पनमुचितमिति ।

अनुपपत्तेरिति । इदमाकूतम् । स्वस्य ब्रह्मणोऽभेदबोधकज्ञानस्य
 मोक्षप्रापकत्वे यदा तादृशं ज्ञानं संजायेत तदा मोक्षस्तादृशज्ञानाभावे च मोक्षा-

ज्ञानमितिचेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः १।१।४

ज्ञानं संस्था नवा संस्था ज्ञानमज्ञाननाशकम् ।

तन्निष्ठमोक्षश्रवणाभिष्टा संस्थाऽर्थासम्पत्तः ॥११॥

रागतारतन्यात्फलतारतम्यमिति न कश्चिद्विरोधः (६-१०) ।
चतुर्थमारचयति—ज्ञानमिति* । ज्ञानं संस्था न वेति संदेहे,
ज्ञानं संस्था, तस्यैव "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः" (श्री०
भाव इत्येव वक्तुं शक्येत न तु तारतम्येन फलबोधनं ज्ञानस्यैव मोक्षप्रापक-
त्वपक्षे सामञ्जस्येन कथञ्चिद् शक्यम् । ज्ञाने तारतम्याभावात् । भक्तेरच
मोक्षप्रापकत्वे तु यावत्त्यन्तःकरणवृत्तिः परमात्मविषयिण्यनुरागवती स्यात्तारत-
म्यमिति फलतारतम्यं सम्बन्धतयोपपद्यत इति ।

द्वितीयसूत्रार्थः प्राचष्टीकरेणैव विस्तरेण स्पष्टीकृतोऽतस्तत्र नोक्तः
परमन्वत्र प्रसङ्गो बालबोधार्थं संक्षेपतयोच्यते—'सा' इति पदेन प्रकृतभक्तिरूपं
लक्षणं निर्दिश्यते 'परा' इतिपदं श्रवणादिगौणभक्तिवारणार्थम् । एवञ्च जिज्ञासा-
सूत्रेऽपि मोक्षापकरभक्तिरेव जिज्ञासाविषयिणीति मन्तव्यम् । 'ईश्वर'पद-
माराध्याभिप्रायम् । तच्चानुरक्तिपदं च लक्षणनिर्देशपरम् ।
एवञ्चाराध्यविषयकमनुरक्तिन्वमेव परभक्तेर्लक्षणं सिद्धम् । प्रकृत-
सूत्रस्यार्थस्तु तस्मिन्-परमात्मनि, निष्ठा-अन्यवृत्तिनिरोधेन तद्वृत्तिरूपा
चित्तस्थावस्था, विरोधो यस्य तथोक्तस्तस्यामृतत्वस्य-मोक्षस्य, उपदेशात्-
श्रुत्या प्रदिपादनात् । "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इतिश्रुतेरिति ।

संस्थापदस्य मर्यादाद्यनेकार्थत्वेन प्रकृते संस्थापदेन भक्तिरेव
स्वीकरणीया न तु ज्ञानादिकमितिबोधयितुं चतुर्थाधिकरणस्य योजनेत्यभिप्रा-
येणाह—ज्ञानमितीति* । संस्थाशब्दस्य यद्यपि 'कोषादिषु ज्ञानार्थकत्वे
विशेषरूपेणाकथनेऽपि मोक्षप्राप्तिरूपफलस्याज्ञाननाशपूर्वकज्ञानरूपोपायसाध-
त्वेनाज्ञाननाशकस्य ज्ञानस्यैव स्मृतानुपलब्धेन संस्थापदस्य ज्ञानार्थकत्वमुचित-
मित्यभिप्रायेण स्मृतिं प्रदर्शयति—ज्ञानेन विविति* । नन्वैतद्वचनं

ज्ञानं न संस्था द्विषतोऽपि ज्ञाने तदसंस्थितेः ।

चितद्रत्रीभावहेतुं रागः संस्थापदोदितः ॥१२॥

सप्रीतिज्ञानसंस्थान्त्वे संस्थान्त्वं लाघवाद्भेदः ।

नैव तच्च धियोऽभावात्समुच्चयविकल्पयोः ॥१३॥

भ० गी० ५-१६ इत्यादिप्रमाणादुज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात्समानविषयत-
याऽज्ञाननाशकस्य, अत एव वृत्त्यन्तरविरोधितया संस्थापदव्यपदे-
श्यत्वम् । "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" (ब्र० सू० अ० १ पा० १ सू० ७)
इतिवादायणीयसूत्रेऽपि तथावगमात् । अपि च ब्रह्मसंस्था न

न संस्थापदस्य ज्ञानार्थकत्वे प्रमाणं, यतो ज्ञानेनेतिवृत्तीयया
साधनबोधिकयाऽज्ञाननाशने ज्ञानं साधनमित्येव ज्ञायते, तथा च ज्ञानरूप-
साधनयुक्तमन्यत्किमप्यज्ञाननाशकं स्यादित्यत आह—ज्ञानाज्ञानयोरिति* ।
एवञ्च ज्ञानमेवाज्ञाननाशकं लभ्यते । लोकेऽपि यथा तेजसा तमो नष्टमित्युक्ते
तमोविरोधि तेज एव तमोनाशकं लभ्यते न तु तद्युक्तमन्यत्किमपि तथात्रापीति
भावः । ननु घटविषयकज्ञानदशायां पटविषयकमज्ञानमस्येव न तु तदज्ञानेन
तदज्ञाननाश इत्यत आह—समानेति* । एवञ्च समानविषयकज्ञानं तद्विषयका-
ज्ञाननाशकमित्तिस्वीकारे न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । नास्मिन्नेव भक्तिसूत्रे संस्था-
पदस्य ज्ञानमर्थः, किन्तु तस्मिन्नेवादर्शनीयसूत्रेऽपि तदर्थकत्वं तस्य लभ्यत
इत्याह—वादायणीयेति* ।

एवञ्च संस्थापदस्य ज्ञानार्थकत्वे सिद्धेऽपि करिचत्कदाचिदाचक्षीत-भवतु
संस्था ज्ञानं, तथापि संस्थापदस्य ज्ञानभक्तिरूपोभयार्थकत्वस्वीकारे का हानि-
रधिकारिभेदेन ज्ञानमपि मोक्षसाधनं भवेत्किरपीत्यत आह—अपि चेति* ।
यदि भक्तेः कैवल्यप्रयोजनं कथञ्चित्स्पश्येत तर्हि तथा वक्तुं शक्येत, परन्तु

भक्तिर्न वा भक्तिः कैवल्यहेतुः । तथाहि । किं शुद्धविषया भक्तिः
कैवल्यहेतुः, सगुणविषया वा । नाद्यः । दुःखहेत्वज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञा-
नैकसाध्यत्वात् । शुक्तिरजतविभ्रमादौ तथादर्शनात् । नान्यः
सगुणभजनस्य चित्तशुद्धानुपयोगेन कैवल्यहेतुत्वादिति प्राप्ते-
उच्यते । शास्त्रज्ञानवत्त्वपि द्विपत्सु संस्थात्वव्यवहाराभावेन
संस्थापदशक्यतावच्छेदकतयाऽवगतरागत्वाभावेन ज्ञानस्य संस्था-
त्वाभावात् ।

तदेव न सिध्यतीत्याशयेन शुद्धसगुण-भेदेनाराध्यद्वैविध्यं परिकल्प्योभय-
विधविषयापि सा न कैवल्यहेतुरित्याह—किं शुद्धेति* । *दुःखहेत्विति* । अयम-
भिप्रायः । शुक्तिरजतविभ्रमादौ शुक्तिरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारौव रजतरूपविभ्रमनि-
वृत्तेर्लोकं दर्शनेन, “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इति श्रुत्यैवकारणद्वितीया ज्ञानाति-
रिक्तमोक्षसाधनस्य निषेधेन च दुःखहेतुपरमात्मस्वरूपविषयकाज्ञानस्य ज्ञानैक-
नारण्यत्वादिति । *चित्तशुद्धाविति* । उक्तञ्च श्रीमद्भागवते “वासुदेवे भगवति
भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशुवैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतकम्” ॥ तथा “केचित्
केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अद्य धुन्वन्ति कारन्ध्येन नीहारमिव
भास्करः” ॥ इति च *संस्थात्वव्यवहाराभावेनेति* । इदमाकृतम् । संस्था-
शब्दस्य ज्ञानार्थकत्वे यथा शास्त्रज्ञानवतो भक्तस्य संस्थात्वव्यवहारस्तथा शास्त्रा-
ज्ञानवतोऽभक्तस्यापि तथा व्यवहारः स्यात्, परन्तु लोके तथा व्यवहारस्यादर्शना-
त्संस्थापदशक्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं नैव वक्तुं शक्यं, किन्तु भक्ते दृष्टस्य विशेषराग-
त्वस्यैव कल्पनीयमेवञ्च ज्ञानं न संस्थापदशक्यम् ।

ननु सर्वश्रेष्ठगुणसहितसम्पूर्णार्थकज्ञानमेव संस्थेति कल्पने भक्ते तादृशाखण्ड-
ार्थकज्ञानं विद्यते, शत्रौ च किञ्चिद्दर्मसहितस्वार्थार्थकं ज्ञानमस्तीत्यतस्तत्रताद-

अखण्डार्थज्ञानमपि न संस्था । किं तु चित्तद्रवीभावहे-
त्वनुराग एव । नच प्रीतिद्वारकं ज्ञानं संस्था । लाघवात्प्रीतेरेव
तत्त्वौचित्यात् । न च तर्ह्यधिकारिभेदेन द्वयोः संस्थात्वमभ्युपेयमिति
वाच्यम् । ब्रह्मावाप्तिं प्रति ज्ञानभक्त्योःसमुच्चयस्य विकल्पस्य

शक्यहाराभावेन ज्ञानस्य संस्थापदशक्यत्वस्वीकारे का हानिरित्यभिप्रायेणाह—*अख-
ण्डार्थेति* । तथा कथञ्चित्कल्पनेऽपि किञ्चिद्दर्मसहितज्ञानवत्त्वपि भक्तेषु संस्था-
त्वव्यवहारदर्शनेन रागविशेषस्यैव संस्थापदशक्यत्वकल्पनमुचितमत एव श्रीम-
न्महाभारतीयचिरकालिकोपाख्यानीये “विष्टुरयते न कालेन पत्नीसंस्थाव्यतिक्रमः ।
सोऽग्रवीच भृशं ततो दुःखेनाश्रूणि वर्तयन्” ॥ इतिरक्तोके ‘पत्नीसंस्थाव्यति-
क्रमः’ इतिपदेन पतिविषयकभक्त्यतिक्रम उक्तः सङ्गच्छते । ननु ज्ञानमेव
संस्था । यद्यपि ज्ञानस्य संस्थात्वे पूर्वोक्तमनुपपत्तिरस्येव तथापि मोक्षस्य
साधने ज्ञानमेव समर्थम् । संस्थापदेन श्रुतौ ज्ञानीयव्यापारोऽनुरागविशेष
एवोक्तो न तु तेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं व्यावर्त्यते । ध्यापरणं व्यापारिणोऽभ्य-
धासिद्धेरभावादितिचेदत आह—*लाघवाविति* । अयमभिप्रायः । करणलक्षणो
व्यापारवदितिपदस्य नास्येवोपयोगः । तच्च व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणार्थं दीयते ।
परन्तु व्यापारस्य करणत्वस्वीकारे न कापि हानिः, प्रत्युत करणलक्षणे व्यापारवत्पद-
स्याकरणेन साक्षाद्व्यापारस्य करणत्वसंभवे तद्द्वारान्यस्य करणत्वकथनस्य
गौरवेण च लाघवमेव । अत एव ग्रन्थकाराणां ‘तस्माच्चिह्नपरामर्शोऽनुमानम्’
‘तच्चल्लिङ्गपरामर्शः’ इत्यादयो लेखाः सङ्गच्छन्त इति ।

चाभावात्, तयोरङ्गाङ्गीभावतया तथात्वासंभवस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।
नन्वज्ञाननाशेन ब्रह्मावाती न किञ्चिद्व्यवधायकमस्ति येन तदपसार-
णाय भक्तिरपेक्ष्येतेति चेत्सत्यं, अज्ञाननाशस्य सुखदुःखाभावान्य-
त्वेन स्वतोऽपुमर्थत्वात् भगवत्प्रीतेरेव स्वप्रकाशनिजसुखसंविदा-
लिङ्गितत्वेन सुखरूपाया ज्ञानसाध्यतया पुमर्थकोटिप्रविष्टतयापेक्षित-

॥ अङ्गाङ्गीभावतयेति ॥ अयमभिप्रायः । यत्राङ्गप्रधानभावोऽस्ति न
तत्र फलसाधनेऽङ्गप्रधानयोः समुच्चयो विकल्पो वा स्वीक्रियते यथा “दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वेन श्रुतयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोर्न प्रयाजादिभिरङ्गैः सह समप्रधानसाधनत्वरूपसमुच्चयो न वा व्रीहि-
यववद्विकल्पोऽङ्गीक्रियते स्पष्टमेतत्पूर्वतन्त्रविदाभ्यु । तथा प्रकृतेऽपि “दान-
व्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विद्विषैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि
साध्यते” ॥ इति श्रीमद्भागवतस्थवचनघटक‘अन्यैः’पदेन ज्ञानादीनां स्वीकारेण
तथा “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां
स मे युक्तमो मतः” । इति श्रीमद्भागवद्गीतास्थवचनेन च ज्ञानस्य भक्त्यङ्ग-
त्वबोधनेनाङ्गप्रधानयोः समसाधनत्वरूपसमुच्चयस्य तथा स्वाभावाधिकरण-
वृत्तित्वविशिष्टस्वफलसाधकत्वं यत्र तत्र विद्यमानस्वरूपविकल्पस्याप्य-
भाव एवेति । ग्रन्थकारेणाप्यग्रे वक्ष्यते ।

ननु ज्ञानं स्वत एवाज्ञानं विनाशय मोक्षसाधनं भवतु न चाज्ञाननाशा-
नन्तरं मोक्षप्रतिबन्धकं किमप्यस्ति यतस्तन्नाशार्थं ज्ञानानन्तरं भक्तेरपेक्ष्य-
भिप्रायेणाह—॥ नन्विति ॥ । ॥ सत्यमिति ॥ । शङ्कायाः सत्यत्वेऽपि तथा
स्वीकर्तुमशक्यम्, यतो मनुजस्य सुखार्थं दुःखाभावार्थं च प्रवृत्तिः, अज्ञान-
नाशस्य तयोर्मध्येऽन्यतररूपत्वाभावेन चापुमर्थत्वेनाज्ञाननाशार्थं ज्ञानसाधने

(तयोपन्यास १११५)

त्वात् । तत्साध्यता तु ब्रह्मावाती वैज्ञानिक्यावयोः समाना । तस्मा-
द्भक्तिर्ज्ञानफलं, भक्तिफलं च कैवल्यमिति सिद्धम् ।

वस्तुतो भगवद्गुणगणश्रवणादिजनिततद्रुतिरूपायां मनोवृत्तौ
विभावादिभ्री रसरूपतयाभिव्यक्तो भगवदाकारतारूपरत्याख्यः
स्थायीभावः परमानन्दसान्नात्कारात्मकः प्रादुर्भवति स एव भक्तियोग

पुरुषप्रवृत्तेरशक्यतेतिभावः । ॥ वैज्ञानिकी ॥ । विज्ञानसिद्धेत्यर्थः ।

“सालोक्यसार्धिसामीप्यसायुज्यमेकवमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति
विना मत्सेवनं जनाः ॥” तथा “आत्मारामापि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्क्रमे ।
कुर्वन्त्यहेतुर्कां भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः ॥” इत्यादिश्रीमद्भागवतीयवचनैश्च
भक्तेर्धर्मार्थकाममोक्षापेक्षया स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वस्वीकरणमेव योग्यमित्यभिप्राये-
णाह—वस्तुत इति ॥ । ॥ द्रुतिरूपायां मनोवृत्ताविति ॥ । प्तन्मते मनो
नैयायिकवद्वाणुरूपं, न वा प्राभाकरवद्दृयापकं, न वा सौगतवत्समनन्तरप्रत्यय-
रूपं किन्त्वपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतारब्धं सत्त्वप्रधानं सङ्कोचविकाशशीलं स्वच्छ-
द्रव्यं चतुर्वन्मूर्तद्रव्याभिघातयोर्म्यं देहपरिमाणमित्यङ्गीकरणेन द्रुतिरूपमनो-
वृत्त्यङ्गीकरणे न शङ्कापङ्कलङ्क इति ।

॥ विभावादिभिरिति ॥ । आदिपदेनानुभावव्यभिचारिभावग्रहणम् ।
तत्र विभावः—विभावयतीतिव्युत्पत्त्या रत्यादेरालम्बनोदीपनरूपं कारणं, अनु-
भावरच—अनु विभावस्य—परचाङ्गवतीति व्युत्पत्त्या नेत्रविक्रियादि कार्यं,
व्यभिचारिभावरच विशेषाद्भितः स्थायिनं यश्चास्यतीति व्युत्पत्त्यानुभाव-
रूपकार्यस्य रत्यादिनोत्पादे सहकारिभूतमुत्कण्ठादिकं चोच्यत इति । ननु
लोके पुरुषार्थचतुष्टयं प्रसिद्धं तदा कोऽयं नूतनो भक्तिरूपपञ्चमपुरुषार्थं इत्यत

इति । तस्यैव परमपुमर्थत्वम् । लाघवेन सुखमात्रस्यैव पुरुषार्थत्वकल्पनात् । इच्छाजनकत्वे हि ज्ञानस्य सुखविषयत्वमेवावच्छेदकं न तु सुखदुःखाभावाज्ञाननाशाद्यन्यतमविषयत्वं, गौरवात् । दुःखाभावस्य सुखनान्तरीयकत्वाद् व्यापकतया तदर्थत्वेनान्यथासिद्धेश्च । एवमज्ञानाभावस्य सुखस्थित्यहेतुत्वात्, सुखं च न तादृशं, यदा दुःखाभावस्तदा सुखमिति नियमाभावात्, सुषुप्त्यादौ व्यभिचारात् । न वा सुखमज्ञाननाशार्थम् । तस्मात्सुखस्यैव स्वतन्त्रपुमर्थत्वाद्भक्तियोगस्यापि

आह—*सुखमात्रस्यैवेति* । अयं भावः । धर्मार्थकामानां स्वतः पुरुषार्थत्वं नाङ्गीक्रियते, किन्तु तज्जन्यसुखस्यैव पुरुषार्थत्वं, तत्रापि गौरवेणानुगमेन च धर्मजन्यत्वादिबिषोपखं परित्यज्य केवलं सुखमात्रं पुरुषार्थं इत्येव सिद्धान्तो यदि, तदा योगशास्त्रीयसमाधिसुखस्य यथा स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमङ्गीक्रियते तथाऽत्रापि कल्प्यतामिति । नन्वयमभिप्रायस्तदा सिद्ध्येत यदा सुखस्य पुरुषार्थत्वं सिद्ध्येत, परन्तु लोके पाककरण-कण्टकनिष्कासन-अज्ञाननाश-प्रवृत्ति-दर्शनेन सुख-दुःखाभाव-अज्ञाननाशरूपत्रिविधपुरुषार्थस्वीकारस्यावश्यकत्वमित्यत आह—*इच्छाजनकत्वे हीति* । यद्यपि लोके त्रिविधकार्यार्थं प्रवृत्ति-रवलोच्यते, तथापि तत्रापि सुखं मे भवत्वित्येच्छैवाभ्यन्तरलीनास्तीति सुख-विषयत्वमेवेच्छाजनकत्वे ज्ञानावच्छेदकं सम्यगिति भावः ।

ननु तदा दुःखभावस्य कोपयोगः, सुखार्थत्वेनोपयोगे स्वीक्रियमाणे वैपरीत्यं कुतो न वाच्यमित्यत आह—*दुःखाभावस्येति* । *सुखनान्तरीयक-त्वादिति* । सुखकालेऽवश्यंभावात् । *अन्यथासिद्धेश्चेति* । व्यापकत्वं व्याप्यस्थितिहेतुत्वेनान्यथासिद्धमिति भावः । *सुखस्थितेति* । सुखास्तित्व-कारणत्वादित्यर्थः । ननु विनिगमनाविरहात्सुखस्य दुःखाभावव्यापकत्वमस्त्वित्यत आह—*नियमाभावादिति* । *सुषुप्त्यादाविति* । आदिपदेन प्रलयस्य ग्रहणम् । तस्मिन् काले दुःखाभावसत्त्वेऽपि सुखस्यासत्त्वमेव ।

ज्ञानं कैवल्यहेतुर्वा न वा हेतुरदोऽमृते ।

अज्ञाननाशे ज्ञानेन न द्वारान्तरदर्शनम् ॥१४॥

ज्ञानवद्विषतोऽदृष्टं कैवल्यं तदसंस्थितेः ।

व्यभिचारादतो नैव ज्ञाने कैवल्यहेतुता ॥१५॥

भक्त्युपायतया साक्षादफलं चामृतं प्रति ।

ज्ञानं तदन्यथासिद्धं प्रीत्या यागादिकर्मवत् ॥१६॥

स्वजन्यभक्तिसंबन्धाद्धेतौ दोषक्षतेरपि ।

सुखं प्रति रतित्वेन हेतुतावश्यकौ लघु ॥१७॥

दुःखासंभिन्नसुखत्वेन मोक्षान्तर्गततया स्वतन्त्रतया वा पुमर्थत्वमिति निरपवादम् (११-१३) ।

वर्णकान्तरप्राह—*ज्ञानमिति* । ज्ञानं कैवल्यहेतुर्वा नवेति संदेहे-

ननु पञ्चमपुरुषार्थकल्पनं लोकविरुद्धमित्यत आह—*मोक्षेति* । यथा योगजसमाधिसुखस्य मोक्षसमीपवर्तितया मोक्षान्तर्गतत्वं तथा भक्तेरपि मोक्षसुखसदृशत्वेन तदन्तर्भावं स्वीकृत्य न लौकिकप्रसिद्धि-हानिरिति भावः । *स्वतन्त्रतयेति* । अस्याभिप्रायस्तुक्त एव ।

सुत्रार्थस्तु-ब्रह्मसंस्थेति समासघटकसंस्थापदेन ब्रह्मज्ञानं स्वीकृत्यमित्येव द्विषतोऽपि-द्वेषं कुर्वतोऽपि शिशुपालेन्द्रादेः । ज्ञानस्येतिपदं मत्स्वर्थायाश-आद्यजन्तम् । तथा च ज्ञानवतोऽपीत्यर्थलाभः । तत्संस्थत्वव्यवहाराभावात्-तत्संस्थपदेन व्यपदेशाभावात् । अथवा ज्ञानेतिपदं केवलज्ञानपरमेव । तथा च द्वेषं कुर्वतोऽपि शिशुपालस्य यद्गवद्विषयकं ज्ञानं तत्संस्थापदेन न व्यवहियत इत्यर्थः ।

एतदधिकरणस्थान्यसुत्रार्थस्तु-ज्ञानमितिपदस्याध्याहारेण करणीयः । तथा-भक्त्या । यस्माद् ज्ञानमुपचीणमतो मोक्षे न ज्ञानं साधनं किन्तुनुपचीणा भक्तिरिति । प्रथमतरचतुर्थाधिकरणमाक्षेपसंगत्या तृतीयाधिकरणेन सह योजितं, संस्थाशब्दास्यार्थविचारणया ज्ञानारूपार्थं खण्डयित्वा भक्तिरूपार्थः स्थापितः । अधुना चतुर्थाधिकरणं मोक्षे ज्ञानं स्वतन्त्रं न कारणं किन्तु भक्तिरित्यभि-प्रायेण योजनीयमित्याह—*वर्णकान्तरेति* । कारिकास्थादस्यशब्देन ज्ञानम-

अदो-ज्ञानं, अमृते-कैवल्ये हेतुर्भवति । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या वस्तुप्राप्ती
द्वारान्तरादर्शनात् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (सु^० ३-२-६) इति श्रुते-
श्चेति प्राप्ते-उच्यते । ज्ञानं न साक्षात्कैवल्यहेतुः, तदसंस्थिते ज्ञानवतोऽ-
पि द्विपतः कैवल्यादर्शनेन व्यभिचारात् । प्रीतिहेतुज्ञानकारणतायां तु
सुखं प्रति प्रीतिजनकत्वेन व्यापारेण यागादेरिव प्रीत्याऽन्यथासिद्धिः ।

भिप्रेतमित्याह—अदो ज्ञानमिति* । ननु ज्ञानेन मोक्षप्राप्तावज्ञाननिवृत्तिरूपमेव
द्वारं-तज्जन्यत्वे सति तत्प्रकाशप्रकाशकत्वरूपमस्येव । न चाज्ञाननिवृत्तेर-
भावत्वेन द्वारत्वाभाव इति वाच्यम् । सर्वत्र प्रतिबन्धकसंसाधनभावस्य कारणत्वेन
स्वीकारादित्यत आह—द्वारान्तरेति* । अज्ञाननिवृत्तेर्द्वाररूपत्वस्वीकारेऽपि
तन्निबन्धकत्वं द्वारत्वमिति भावः । *ब्रह्म वेदेति* । अस्य यो ब्रह्म जानाति स
ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । अनया श्रुत्या ब्रह्मज्ञानब्रह्मस्वरूपयोर्मध्ये भक्तिरूप-
कारणस्याकथनेनाश्रुतपदार्थाकल्पनादिति । सूत्रस्थ ‘ज्ञान’ इति पदमशंसा-
जन्यमित्यभिप्रेत्याह—ज्ञानवतोऽपीति* । ब्रह्मणि संस्थित्यभावबोध-
कस्य ‘तदसंस्थितेः’ पदस्य तात्पर्यार्थमाह—कैवल्येति* ।

सुखं प्रति प्रीतेः कारणत्वं तां प्रति च ज्ञानस्य कारणत्वम्, एवं च सुखं प्रति
ज्ञानकारणतायाः प्रीत्यान्यथासिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—प्रीतिहेत्वित्यादि* ।
यागादेरिवेति । अयमभिप्रायः । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
“अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यादिश्रुतिभिर्यागहोमयोः स्वर्गकारणत्वाव-
गतावपि विनश्यतो यागादेः कथं कारणत्वमिति विचारे श्रुतार्थापत्त्या मध्ये
पुण्यरूपमपूर्वं कल्पते । तथा च तस्यैव स्वर्गसाधनत्वेन यागादेः स्वर्गसाधन-
त्वस्यान्यथासिद्धिः । यद्यपि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा-
न्यासन्” इति श्रुतौ यज्ञादेरेव धर्मपदेन कथनाल्लोकेऽपि यागादेरेव धर्म-
पदेन प्रसिद्धत्वाच्च धर्मरूपयागादेरेव स्वर्गादेः साधनमिति प्रतिभाति, परन्तु
“कर्मनाशाजलस्पृशात्कृतोयाविलङ्घनान् । गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरति

यद्यपि स्वजन्यभक्तिसंबन्धेन ज्ञानस्य कैवल्यकारणतायां दोषाभावस्त-
थापि कामिन्यादौ सुखविशेषं प्रति रतिविशेषत्वेनैव कारणतायाः
कृतत्वान् प्रकृतेऽपि लाघवाद्भक्तित्वेनैव कारणत्वमुचितम् । उदाहृत-
श्रुतिस्तु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं कारणमितिवदतां चाक्षुपादौ
चक्षुरादेरिव कैवल्ये ज्ञानस्य प्रयोजकतामादाय ।

कीर्तनात्” ॥ इत्यादिस्मृत्या कर्मनाशादिनदीसंबन्धधर्मकीर्तनादिना च धर्मनाश-
स्योक्तेर्धर्मपदेनापूर्वं पुण्यरूपमेव स्वीक्रियते । तथा च धर्मपदबोध्यापूर्वस्यैव
स्वर्गादिसाधनत्वे यागादेर्यत्स्वर्गसाधनत्वं श्रुत्योक्तं तत्परम्परयेत्यवश्यं वक्तव्यम्,
एवञ्च यागादेर्यथापूर्वेणान्यथासिद्धिस्तथा सुखसाधनत्वे प्रीत्या
ज्ञानस्यान्यथासिद्धिरिति ।

प्रीतेः स्वतन्त्रपदार्थतां स्वीकृत्य मोक्षकारणत्वकल्पनायां श्रुतेर्विरोधस्तद-
पेक्षया तस्याः सम्बन्धकुक्षौ निवेशेन ज्ञानजन्यप्रीतिरूपसम्बन्धेन ज्ञानस्यैव
मोक्षकारणत्वस्वीकारे न काचिदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—यद्यपीति* ।
लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेनालौकिककार्यकल्पनमुचितम् । लोके च कामिन्यादौ सुखं
प्रति पत्यादिविषयकानुरागस्यैव कारणता दृष्टाऽतस्तथाकल्पनमुचितमित्य-
भिप्रायेणाह—तथापीत्यादि* । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेर्विरोधं
परिहर्तुमाह—फलायोगेति* । अयोगः-सम्बन्धाभावः, व्यवच्छिन्न-अभाव-
युक्तमर्थात् फलसम्बन्धाभावाभावयुक्तम्, तच्च प्रकृते प्रयोजककारणरूपं ज्ञाना-
दिवेव । एतदभिप्रायेणैवान्यत्र ‘व्यापारवदसाधारणं कारणं कारणम्’
इतिकरणलक्षणं स्वीकृत्य चक्षुरादेरेव चाक्षुपज्ञानकारणता स्वीक्रियते न तु
व्यापारस्थानीयेन्द्रियविषयसंयोगादेरिति भावः ।

न च “ब्रह्मविदाप्रोति परम्” (तै० उ० २-१) इत्यादि-
वाक्यबलाद् ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, तत्र च प्रतिबन्धकाभावः सहकारी,
तस्य च ज्ञानसामग्र्यैवाज्ञाननाशतः सिद्धेर्न ज्ञानोत्तरं
कैवल्यार्थं भक्तिरभ्युपेयते, प्रमाणप्रयोजनयोरभावादिति वाच्यम् ।
अनाहार्यद्वेषादेर्ज्ञानतो निवृत्तिसंभवेऽप्याहार्यद्वेषस्य ततो
निवृत्त्यसंभवात्तदपगमाय भक्तेरावश्यकत्वात् । न वाऽऽहार्यद्वेषे
बाधकाभावः, “उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” (तै० २-७)
इत्यादिभ्रुत्या ब्रह्म निर्गुणमद्वैतं नास्तीत्याहार्यद्वेषस्याप्यनर्थहे-
तुत्वबोधनात् । उन्-अपि, अरं-अल्पं, अन्तरं-भेदं, कुरुते-साधयति ।
अल्पत्वमाहार्यधीपूर्वकत्वमेव, अन्यादृशस्य दुर्बलत्वात् । भयं-
पुनःपुनर्गर्भजननजरा मरणादिरूपम् ।

एकस्याः श्रुतेस्तथार्थकत्वेऽपि सर्वासां श्रुतीनां स्वार्थं परित्यज्य तादृशार्थ-
कत्वेन कथञ्चिन्नापने गौरवेण भक्तेरश्रौतत्वेन प्रमाणाभावेन प्रयोजनाभावे-
न च ज्ञानस्यैव मोक्षकारणत्वमुचितमित्यभिप्रायेण शङ्कते- *नचेति* ।
प्रतिबन्धकेति । सर्वत्र कार्ये प्रतिबन्धकाभावस्य साधारणकारणत्वेन प्रकृतेऽपि
ज्ञानकारणैः प्रतिबन्धकीभूताज्ञाननाशसिद्धावनन्तरं च मोक्षसिद्धिरिति ।
अनाहार्येति । बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानविषयीभूतभिन्नः । *आहा-
र्यद्वेषेति* । बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानविषयीभूतः । *निवृत्त्येति* ।
आहार्यद्वेषस्थले ज्ञानाज्ञानयोः समानकालिकत्वस्य समानाधिकरण-
त्वस्य च दृष्टत्वेन तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । आहार्यद्वेषे श्रुतिं प्रदर्यं
तद्वारा भक्तेः श्रौतत्वं सप्रयोजनत्वं च स्थापयितुमाह- *न वेति* ।
भेदस्यास्यत्वं किञ्चिदज्ञानकृतमिति वक्तुं न शक्यते ‘कुरुते’ इति क्रियापदार्थ-
विरोधान् । करणं च बुद्धिपूर्वकमेव । तथा च तदाहार्यधीपूर्वकमेव स्वीकार्यं-
मन्वस्यासंभवादित्यत आह- *अन्यादृशेति* । आहार्यद्वेषोत्सारकतया
भक्तेरावश्यकत्वेऽपि तस्या अश्रौतत्वेन श्रौतज्ञानस्यैव कैवल्यकारणत्वं स्वीका-

किंवा तृतीयं तुर्यं च वेदात्तस्याविरोधतः ।
प्रकारान्तरतो वर्णकद्वयं मोक्षयतेऽधुना ॥१८॥
कैवल्यसाधनं गौणभक्तिर्नो वा न साधनम् ।
तमेवेति श्रुतौ ज्ञानस्यैव साधनता यतः ॥१९॥
ज्ञानसामग्र्यधीनोऽस्याज्ञाननाशो यतो मतः ।
स्वजन्यज्ञानसंबन्धात्कैवल्यमथ भक्तिः ॥२०॥
वाक्यार्थाभेदधीरेव कारणं वा न कारणम् ।
समानविषयत्वेन ज्ञानादज्ञाननाशतः ॥२१॥
आपद्येत यतो मुक्तिर्द्विषतस्तदसंस्थितेः ।
नैतत्स्वजन्यसंबन्धाद्रक्तेः कारणता लघु ॥२२॥

नन्वस्तु तदुत्सारकतया भक्तिरावश्यकी, कैवल्यस्य हेतुत्वन्तु ज्ञानस्यै-
वेति चेन्मैवम् । अवश्यकल्प्यतादृशप्रतिबन्धकोत्सारकतावच्छेदक
एव कैवल्यजनकतावच्छेदकत्वमत्वकल्पनाया लाघवात् । शास्त्रप्रामा-
ण्यस्य तुल्यतयाऽस्मद्दर्शितदिशैव शङ्कायाः समाधेयत्वादित्यास्तां
विस्तरः ।

प्रकारान्तरेण तृतीयं चतुर्थं चारचयतीत्याह- *किं वेति* ।
लक्षणस्व ईश्वरेऽनुरक्तिः परा सा भक्तिरित्यर्थतो भावभक्तेः

र्थमित्याह- *नन्विति* । उच्यते- *अवश्येति* । अथमभि-
प्रायः । श्रुतार्थापत्या प्राप्तस्यापि श्रौतत्वस्वीकारेण भक्तेः श्रौतत्वस्वीका
रेवाधकाभावेनावश्यकत्वानीयस्याहार्यद्वेषरूपप्रतिबन्धकनाशकभक्तिरूपकारणस्य
मोक्षजनकत्वकल्पनं ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वकल्पनापेक्षयोचितमिति ।

अवणादिगौणभक्तेरपि कैवल्यकारणत्वं स्थापयितुं तृतीयाधिकरणं
तथा गौणमुख्यभक्तिवस्यैकस्याभावेनानुगतकारणापेक्षया अनुगतज्ञानस्यैव
कारणत्वमुचितमित्याशङ्क्य परभक्तेः कारणत्वं च व्यवस्थापयितुं चतुर्थाधिकरणं
योजयितुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह- *प्रकारान्तरेणेति* । *परा सेति* ।

परत्वकथनेन फलत्वसूचनाच्छ्रवणादिनवविधभक्तेरपरत्वसूचनेन
गौणत्वसूचनात्फलोपयोगित्वसूचनेन कैवल्योपयोगित्वमपि ज्ञापितम्।
तत्र घटते घटते वेति संदेहेन घटते, “तमेव” (श्वे० उ० ३-६) इत्यादि-
श्रुत्या ज्ञानस्यैव कैवल्यकारणत्वावगमादिति प्राप्ते-उच्यते। भवति
गौणभक्तिः कैवल्यसाधनं ज्ञानाज्ञानयोरेककालिकत्वाभावेनाज्ञाननाश-
स्य प्रतियोगिसामग्र्यधीनोत्पत्तिकप्रागभावनाशस्यैव ज्ञानसामग्र्यधी-
नोत्पत्तिकत्वस्यावश्यवक्तव्यतया गौणभक्तेरेव स्वजन्यज्ञानसंबन्धेन

इदमाकृतम्। भक्तिलक्षणसूत्रे विधेयद्वयेन वाक्यभेदस्तथा चैकवाक्यं ‘सेश्वरेऽ-
नुरक्तिः’ द्वितीयं च ‘सा’ इतिपदमनुवर्त्य ‘सा परा’ इति। एवं च प्रथम-
वाक्येन जिज्ञासाविषयभूतभक्तेर्लक्षणमुक्तम्। द्वितीयेन च तस्याः परत्वरूप-
गौणफलस्वरूपत्वमुक्त्वा श्रवणादिगौणभक्तेरपि कैवल्यसाधनत्वं सूचितमिति।
श्रवणादीति। आदिपदेन “श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्वनिवेदनम्” ॥ इतिभागवतश्लोकोक्तकीर्तनादि
स्वीकार्यम्। *तमेवेति*। “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय” इति सम्पूर्णश्रुतिस्वरूपम्। अस्याः श्रुतेः ‘नान्यः पन्थाः
इत्यादिना पदकदम्बेन स्पष्ट एवान्यकारणाभाव उक्तः। अत्रापि पूर्वोक्त-
युक्त्या भक्तिद्वारा ज्ञानस्य कारणतोच्यत इति मन्तव्यम्। एवञ्च गौणभक्तेर्न
फलभूतभक्तिकारणताद्वारा मोक्षकारणत्वमितिभावः।

एककालिकत्वाभावेनेति। विनाशविनाशकयोरेककालिकत्व एव विनाश-
केन विनाशस्य नाशः क्रियते। यथा घटस्य दण्डेन। तथा प्रकृते ज्ञानेन नाज्ञा-
ननाश एककालिकत्वाभावात्। एककालिकत्वाभावमेवोपपादयति-अज्ञानेति*।
यथा घटप्रागभावस्य नाशः घटसामग्र्या मृत्तिकादिक्रिया क्रियते न तु घटेन।
घटकाले तस्य विनाशात्। तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानकालेऽज्ञानस्यासंबन्धेन न
ज्ञानेन तस्य नाशः किन्तु ज्ञानसामग्र्या श्रवणादिभक्तिरूपयैवाज्ञाननाशः।
एवञ्च गौणभक्तेरेव स्वजन्यज्ञानरूपसंबन्धद्वारा मोक्षकारणत्वं “ब्रह्मसंस्थः”

कैवल्यहेतुत्वमित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” (छां० उ०)
इत्यादिना तथोपदेशात्। इदं च श्रवणादीनां भक्तावन्तर्भावम-
भिप्रेत्य कैवल्येऽव्यग्रहितोत्तरत्वादिघटितं भक्तिवैशिष्ट्यमभिप्रेत्य
वेति तृतीयन्यायार्थः। एवं सति लाघवाद्वाक्यार्थाभेदधीरेव
स्वजन्यविजातीयबोधद्वारा कारणं नवेति संदेहे-भवति कारणम्, “ब्रह्म-
वेद ब्रह्मैव भवति” (मु. ३-२-६) इत्यादिश्रुतेः, समानविषयत्वेन साक्षा-
द्ज्ञानतोऽज्ञाननाशतः फलसिद्धेः, सकलभक्तिसाधारणभक्तिव्यस्यै-
कस्याभावेनानुगतेन ज्ञानत्वेन कारणतायां लाघवाच्चेति प्राप्ते-
उच्यते। नैतद्युक्तम्। तदसंस्थितेर्द्विषतोऽपि ज्ञानवतः कैवल्यपत्तेः।
गौणभक्तिरूपसंस्थाजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नस्य तथात्वे तु
लाघवात्स्वजन्यज्ञानसंबन्धेन भक्तिवैनेव कारणत्वमुचितम्।

इतिश्रुतिघटकब्रह्मसंस्थापदेन ब्रह्मण्येव संस्था-श्रवणादिगौणभक्तिसंस्थेत्यर्थ-
बोधकेन श्रवणादिगौणभक्तिः प्रतिपाद्यत इति भावः। ज्ञानस्य सम्बन्धकुचा-
वप्रवेशेन गौणश्रवणादिभक्त्या ज्ञानं तत्रच परभक्तिद्वारा मोक्षः।
एवञ्च सामान्यतो भक्तेर्न साक्षात्कारणत्वमित्यभिप्रायेण वा ‘ब्रह्मसंस्थ’ इतिश्रु-
त्योक्तमित्यभिप्रायेणाह-कैवल्य इति*। *लाघवादिति*। लाघवं चात्र
भक्तिव्यस्यैकरूपस्याभावेन ज्ञानस्य च तत्संभव इतिबोध्यमितिभावः।

वाक्यार्थाभेदधीरेवेति। ‘तत्वमसि’ “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिवाक्य-
जन्या। *विजातीयेति*। विलक्षणबोधः, साक्षात्काररूप इत्यर्थः।
घटप्रागभावस्थले घटसामग्र्या यद्यपि घटप्रागभावनाशो भवति तथाप्यत्रा-
ज्ञानस्य ज्ञानेनैव नाशोऽङ्गीकरणीयो न तु ज्ञानसामग्र्या चक्षुरादिकवैक्य-
भिप्रेत्याह-ज्ञानत इति*। भक्तेरपेक्षया ज्ञानस्य कारणत्वमभिप्रेत्य पूर्वोक्त-
लाघवं स्वयं प्रदर्शयति-अनुगतेति*। अनुगमस्तु समानपदार्थवृत्ति-
धर्मद्वारा भवति। अत्र भक्तेर्गौणमुख्यभेदेनानेकरूपत्वेनानुगमकत्वैकस्य
धर्मस्याभाव इत्यर्थः। *गौणभक्तीति*। वाक्यार्थाभेदज्ञानस्य मोक्षकारण-

न च भक्तिर्नैकम् । रूढिनिरूढान्यतरसंबन्धेन भक्तिपदत्वस्यैक-
त्वात् । शिशुपालादीनां तु द्वेषानुबन्धादनवरतानुसंधानादितो नि-
खिलपापक्षयेण प्रत्यक्षम्, ततो भक्त्या सिद्धिरिति मन्तव्यम् । अत एव
विष्णुपुराणे (४-१५-६-१०) पुनरप्यतोऽच्युतविनिपातमात्रफलमखि-
लभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहृतं चैश्वर्यं शिशुपालत्वे
चावाप । तत्र त्वखिलानामेव भगवन्नाम्नां त्वंकारकारणमभवत् । ततश्च
तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतानेकजन्मसंबन्धि-
तविद्वेषानुबन्धिचित्तो विनिन्दनसंतर्जनादिपूञ्चारणमकरोत् । तच्च

त्वस्वीकारे ज्ञानवतो द्विषतो मोक्षापत्तिस्तद्वारणाय गौणश्रवणादिभक्ति-
जन्यत्वं ज्ञानस्य स्वीकारे तदपेक्षयापि लाघवाद्गौणभक्तिजन्यज्ञानसम्बन्धेन
गौणभक्तेरेव कारणत्वं योग्यमिति भावः । अननुगमदोषं वारयति—*रूढीति* ।
रूढिस्तु—शास्त्रकल्पितावयवार्थभानाभावे समुदायार्थनिरूपितशक्तिः । निरूढा
चासति प्रयोजने शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा रूपा । एवं च प्रकृते रूढ्यादिनिरू-
क्तसम्बन्धेन भक्तिपदस्यैक्येनाननुगमस्यासम्भव एव ।

ननु शिशुपालादेर्मुक्तिदर्शनेन ज्ञानवतोऽपि द्विषतः कैवल्यपत्तिरूपापत्ति-
रिष्टापत्तिरेवेत्यत आह—*शिशुपालादीति* । शिशुपालादीनां न द्वेषतो
मुक्तिः किन्तु भक्त्येति सिद्धान्तं स्पष्टयितुं विष्णुपुराणस्थप्रघट्टकमुदाहरति-
विष्णुपुराण इति । *अच्युतविनिपातेति* । अच्युतश्रीरामचन्द्रकृत-
विनिपातो—रावणादिदेहस्य नाशस्तफलमित्यर्थः । *त्वंकारकारणम्* ।
त्वं गोपोऽसि, त्वं कंसारिरसि, इत्यादिरीत्येतिभावः । मरणसमयेऽच्युतसुन्दर-
रूपदर्शनं तत्काल एव भगवच्चक्रेण नाशोऽत एवान्यसंस्कारोद्बोधाभावः,

रूपमुत्फल्लप प्रदलामलाक्ष्मत्युज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरकट-
कोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशङ्खचक्रगदापद्मधरमतिप्ररूढवैरानु—
भावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्वशेषावस्थान्तरेषु नैवापर्ययाव-
स्यात्मचेतसस्ततस्तमेवाक्रोशेषूच्चारयस्तमेव हृदये धारयन्नात्मवधाय
भगवद्दहस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परब्रह्मरूपमपगत-
रागद्वेषादिदोषं भगवंतमद्राक्षीत्, तावच्च भगवच्चक्रेणाशु
व्यापादितस्तेन तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतैवान्तमुप-
नीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ” इति । दग्धाघसंचयः प्रत्यक्षसमय
एवान्तनीतस्तत्रैव लीन इति तात्पर्यार्थः ।

न च कथं सगुणाभिनिवेशेन मुक्तिहेतुर्निर्गुणसाक्षा-
त्कारो भवेदिति वाच्यम् । सगुणाभिनिवेशजन्यापूर्वेण प्राचीन-
निर्गुणोपासनसंस्कारोद्बोधाभ्युपगमात् । वस्तुतः शिशुपालादेः
सालोक्यादिमुक्तिरेवाभिप्रेयते । न तु भगवद्भावलक्षणा मुक्तिरत
एव सप्तमस्कन्धे—(१-४६)

वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।

नीतो पुनर्हरैः पार्श्वं जग्मत्विष्णुपार्पदै ॥

इत्युक्तिःसंगतेत्यास्तां विस्तरः । (१४-२२) ।

प्रत्युत सर्वसंस्कारनाशेन मुक्तिरिति बोधयितुमाह—*रूपेति* । *तावच्चेति* ।
दग्धाखिलाघसंचयेति च । सगुणाभिनिवेशेन न सायुज्यरूपासुक्तिरित्य-
भिप्रायेणाशङ्कते—*नचेति* । अत्र वास्तविकमतमाह—*वस्तुत इति* ।
सालोक्यम्—एकदेशस्थितिरूपम् । अत्रार्थे भागवतं प्रमाणयति-
सप्तमेति ।

द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः ॥१११६
(न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ॥१११७)
(अत एव फलानन्त्यम् ॥१११८)
(तद्वत्: प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत् ॥१११६)

भक्ती रागो न वा रागो न भवेद् ज्ञानसाधनम् ।
तत्साधनत्वावगमाच्छ्रवणादेः परिस्फुटम् ॥२३॥
रागो भक्तिः सरागस्य भक्तत्वरसिकत्वतः ।
न कर्म कृत्यसाध्यत्वाच्च ज्ञानं तद्वदन्वयात् ॥२४॥
मुक्त्यै विचार्यता भक्तेरथ तल्लक्षणवर्णनम् ।
संस्थारूपातस्ततो मुक्तिस्तस्याः संस्थात्वसाधनम् ॥
रसत्वाद्वागता तस्या द्वेषेणाथ विरोधतः ॥१॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति—भक्तिरिति* । भक्ती रागात्मिका
न वेति संदेहे न रागात्मिका । “भक्त्या मामभिजानाति” (श्रीभ०गी०
१८-५५) इत्यादिना ज्ञानसाधनत्वेनोक्ताया रागत्वायोगात् । “आत्मा
वारे द्रष्टव्यः श्रोतयो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (वृ०२-४-५) इत्या-
दिना श्रवणादेरेव तत्साधनत्वावगमात् । “न चलति निजवर्णधर्मतो यः

साचान्मोक्षश्रीपकत्वं भक्तेः साधितमधुना तस्याः स्वरूपविचारार्थं पञ्च-
माधिकरणस्य योजनेत्यभिप्रेत्याह—भक्ती रागेति* । *भक्त्या मामिति* ।
सम्पूर्णवचनं तु “भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” ॥ इतिभगवद्गीतास्थवचने भक्तेः
ज्ञानस्य साधनत्वं ज्ञायते । तथा च रागरूपा सा न स्वीकृतुं शक्येति भावः ।
अत्रार्थे श्रुतिमपि प्रमाणयति—आत्मा वारे द्रष्टव्य इति* । *न चलतीति* ।
सम्पूर्णवचनं तु “न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्रिपन्नपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि कृष्णभक्तम्” इति ।
ज्ञानस्य विहिताचरणप्रतिपिद्ववर्जनरूपकर्मणश्च क्रमशः ‘सममति’ पदेन ‘न
चलति निजवर्णधर्मतो यः’ इत्यनेन चात्मप्राप्त्युपायोपदेशादितिभावः ।

सममतिः” (वि.पु.) इत्यादौ ज्ञानकमान्यतरात्मत्वोपदेशाच्चेति प्राप्ते-
ब्रूमः । विष्णुपुराणादौ (४-४-४६) रामलक्ष्मणादीनां स्वर्गारोहणमुक्त्वा
“येऽपि भगवदंशेष्वनुरागिणः कोशलनगरजनपालास्तेऽपि तन्मनसस्त-
त्सलोकतामापुः” इत्यादिना सरागाणामेव भक्तत्वव्यपदेशात् । तथा
श्रीमद्भगवते मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः” ॥ (१-१-३) इत्यादिना
भक्तानां रसिकत्वव्यपदेशेनाभिव्यक्तरागरूपायां भक्तौ रसशब्दात् ।
कृत्यसाध्यतया कर्मणि, ज्ञानवतोऽपि भक्तिश्रवणेन ज्ञाने चानन्तर्भावा-
द्वागात्मिकैव भक्तिः । रागश्चात्र नेष्टामीतिप्रतीतिविषयेच्छादिरूपः ।
किं तु प्रीणाम्यनुराग्यामीति प्रतीतिसिद्धः पृथगेव श्रीमन्मुरपुरमथ-
नचरणारविन्दमकरन्दमन्दाकिनीमन्त्रगाहमानस्य मनसः समुल्लासो
रागभावप्रेमादिशब्दाभिधेयः सानन्दमात्रिभावयन् कार्यकारणलिङ्गा-
दिभिरभिव्यक्तो रसरूपी रत्याख्यः स्थायिभावो यो मोक्षमपि न्यक्त-
रोति । अत एवास्य सिद्धत्वज्ञानेऽप्यप्रतिवध्यत्वम् । यथा “दृष्टेऽपि
कृष्णे तृष्णेयं लोचने न विमुञ्चति” (वि०पु०) इत्यादि । (२३-२४)
इति भक्त्यधिकरणमालाटीकायां प्रथमेऽध्याये प्रथमाह्निकम् ।

भक्तेरनुरागरूपत्वं व्यवस्थापयितुं विष्णुपुराणीयसंदर्भं प्रदर्शयति—विष्णुपु-
राणेति* । अत्रार्थे भागवतं प्रमाणयति—श्रीभागवत इति* । अनुरागस्य
कर्मज्ञानयोरनन्तभावं साधयति—कृत्यसाध्येति* । अभिलाषभिररागस्वरूपं
लौकिकप्रतीत्या प्रतिपादयति—रागरचेति* । *कार्यकारणेति* । कार्यं
नेत्रविक्रियादिरनुभावरूपं, कारणमालम्बनोद्दीपनविभावरूपं भगवत्सुलसी-
चन्दनादिकम् । कार्यकारणपदसाहचर्येण लिङ्गयति-स्थायिनं चित्रयतीति व्युत्पत्त्या
लिङ्गं व्यभिचारिभावरूपं निवेदादिकम् । *मोक्षमपीति* । “आत्मा-
रामारच मुनयः” “सालोक्यसार्धिसामीप्य” इत्यादिपूर्वप्रदर्शितवचनेः
स्पष्टमिदम् । *सिद्धत्वज्ञान इति* । यद्विषयक एतादृशविलक्षणानुरागस्तस्य
स्वसन्मुखस्थितत्वेन सिद्धत्वज्ञानेऽपि नानुरागप्रतिवध्यत्वं सिद्धत्वज्ञानेऽपि
तस्य स्वीकारात् । वचनेनेदं साधयति—दृष्ट इति* । प्रथमाध्यायप्रथमाह्निकस्थ-
पञ्चाधिकरणैः सिद्धान्तितं प्रतिपाद्यं संकलयति—मुक्त्यापिति* ।

कमेणास्मिन्नधिकरणे आगतानां सूत्राणामर्थः—पूर्वसूत्रात्तृतीयान्तं 'तथा' इति-
पदमनुवर्त्यं प्रकृतसूत्रार्थानुसारात्प्रथमान्तेन विपरिणमस्य स्वीकार्यम् । अथवा
मयदुक्कल्पुष्या सा परातुरकिरीडवरे' इति सूत्रघटके 'सा' इतिपदमनुवर्तते । तथा
च सा भक्ती रागरूपैव । कुतो द्वेषप्रतिपक्षभावात्-द्वेषविरोधित्वात् ।
लोके हि द्वेषोऽयं भक्तोऽयमिति मिथो विरुद्धधर्मवति व्यवहियते । तत्र च
द्वेषविरोधी राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः । किञ्च रसशब्दाच्च-श्रुती
रसशब्दप्रयोगादपि भक्ती रागरूपैव । "रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति"
इतिश्रुतौ ब्रह्मानन्दाविर्भावमुक्तेर्ब्रह्मविषयकरसस्य हेतुतावगम्यते । अत्र
रसशब्देन राग एव स्वीकरणीयः । "रसवजं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते"
इत्यादौ रसपदवाच्यस्य विषयरागस्य प्रसिद्धत्वादिति ।

न क्रियेति सूत्रेऽपि 'सा' इति पदमनुवर्तते । तथा च सा भक्तिर्न क्रिया-
रूपा । कृत्यनपेक्षणात्-प्रयत्नानुविधानाभावात् । ज्ञानवत्-यथा ज्ञानं न क्रिया-
त्मकं तथेति । तच्च प्रमाणसंपत्त्यधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा-
कर्तुं वा शक्यते, तथा भक्तिरपीति भावः ।

अत एवेति सूत्रे 'सा न क्रियात्मिका' इति पूर्वसूत्रीयपदसम्बन्धेनार्थः
करीणीयः । यतः सा भक्तिर्न क्रियात्मिकात् एव फलानन्त्यम्-तत्फलस्य
निःश्रेयसस्यानन्तत्वमुपपद्यते । क्रियारूपत्वे तु तज्जन्यत्वेन मोक्षस्याप्यनित्यत्वं
स्यात् । क्रियाजन्यस्यानित्यत्वं "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमे-
वात्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इतिश्रुत्या प्रतिपादितम् ।

ननु भक्तिपदेनापि लक्षणया ज्ञानमेवोच्यते । तथा च न "ज्ञानादेव तु
कैवल्यम्" इत्यादिश्रुतिभिर्विरोधः, न वा पूर्वोक्तोल्या समर्थनकरणापेक्षापीति
शङ्कानिवारणार्थमन्तिसं "तद्वत्" इति सूत्रम् । तद्वत्-ज्ञानवत्, प्रपत्तिशब्दात्-
प्रपत्तिः भक्तिर्भवतीति वेदरूपगीतायां कथनात् न भक्तिशब्दो ज्ञानबोधकः । तथा
च वचनं "ब्रह्मनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् सां प्रपद्यते" इति । अत्र ।दृष्टान्तः 'इतर-
प्रपत्तिवत्' इति । "कामैस्तैस्तैर्ह तज्ज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः" इत्यत्रास्मिन्नेव

प्रकरणे प्रपत्तिशब्देन भक्तिरेव ज्ञानानन्तरजायमाना स्वीक्रियते तद्वत्तापि
स्वीकार्येतिभावः । चकारो हेत्यन्तरसमुच्चयार्थः । स च 'ज्ञानानन्तर्यश्रवणात्'
इत्याकारकः । एवञ्च भक्तेर्ज्ञानानन्तर्यश्रवणं तद्वैवोपपद्येत यदा भक्तिशब्देन
ज्ञानं न स्वीक्रियेत । प्रयोऽयप्रयोजकधर्मयोर्भिन्नाधिकरणात्वादिति ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके पञ्चाधिकरणाणि । नव सूत्राणि च । तैश्च भक्तेः
स्वरूपं ज्ञानक्रियाभिन्नत्वं च निरूपितम् ।

इति भक्त्यधिकरणमालाटीकाटिप्पण्यां संहिधार्थप्रकाशिन्यां प्रथमाध्या-
यस्य प्रथमाह्निकम् ।

अथ द्वितीयाह्निकम् ।

सा मुख्येतरापेक्षितत्वात् । १ । २ । १

(प्रकरणात् । १ । २ । २)

(दर्शनफलमितिचेन्न तेन व्यवधानात् । १ । २ । ३)

(दृष्टत्वाच्च । १ । २ । ४)

(अत एव तद्भावाद्बलवीनाम् । १ । २ । ५)

(भक्त्या जानानीतिचेन्नाभिज्ञया साहाय्यात् । १ । २ । ६)

भक्तिर्मुख्या न वा मुख्या न भक्तिर्भोक्षसाधनम् ।

श्रवणादिसमुद्भूतं ज्ञानमेव श्रुतौ श्रुतम् ॥ १ ॥

मुख्या भक्तिर्ज्ञानसाध्या श्रुता स्वाराज्यसाधनम् ।

तरुण्यादिसुखे ज्ञानसाध्यरागस्य हेतुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाह्निकम् । अत्र नवाधिकरणानि । तत्र प्रथममारच-
यति-भक्तिरिति ॥ भावभक्तिर्मुख्या न वेति संदेहे न मुख्या । “येनाहं

एवं मोक्षं प्रत्यनन्ययासिद्धायां भक्तौ ज्ञानयोगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय
द्वितीयाह्निकस्य प्रारम्भः । तत्रापि ज्ञानं गौणभक्तिश्च व्यवस्थितं भक्तेरङ्गं न स्वतन्त्रं
मोक्षसाधनमितिप्रतिपादनाय प्रथमसूत्रमित्याह-भावभक्तिरिति ॥ भावभक्तिः

प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

३३

नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवन् वेद तदेव मे ब्रूहि”
इति (सू० उ० २-४-४) मोक्षसाधनं प्रस्तुत्य “आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” (सू० उ० २-४-४) इत्यादिना
श्रवणादिसाध्यतया ज्ञानस्यैव मुख्यत्वसूचनात् । ज्ञानं विनाऽज्ञाननिवृत्ते-

पराभक्तिः । मुख्या मोक्षसाधनेष्वन्तरङ्गेत्यर्थः । ॥ अमृतेति ॥
अमर्त्यैत्यर्थः । ॥ ज्ञानस्यैवेति ॥ । “आत्मा वा अरे” इत्युपनिषदाख्यस्य शेषभू-
तेनाग्निवाक्येन “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेद् सर्वं
विदितम्” इत्याकारेण ज्ञानेन सर्वपदबोधप्रज्ञानं भवतीति ज्ञानेऽज्ञो
ज्ञानमेव कारणमितिभावः ।

यद्यप्यग्रान्यसाधननिषेधाभावेनान्यसाधनप्रतीतिरपि संभवति, तथापि “सर्वं
वाक्यं सावधारणं भवति” इतिन्यायेन मोक्षसाधनेषु पृष्ठेऽपि
यद्यन्यदपि स्यात्तर्हि तस्याप्यवश्यवक्तव्यतया तदनुक्ति-
पूर्वकज्ञानसाधनोक्तिः तदभावं साध्यतीत्यभिप्रेत्य ज्ञानस्यैव
साधनत्वमुच्यत इत्यर्थः । अपि च ज्ञानाज्ञानयोर्विराधेनाज्ञाननाशने
ज्ञानमेव समर्थम् । यद्यपि नारयणशक्तयोः समानकालिकत्वमिष्यतेऽन्यत्र,
तथाप्यत्राज्ञानस्थितिकाले ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमङ्गीक्रियते ।
तमोनाशकत्वं तेजस इव । तथाहि । तमसः स्थितिकाले तेजोऽभावेन, तेजसः
स्थितिकाले तमोऽभावेऽपि तेजसा तमो नष्टमित्येव प्रसिद्धं लोके ।
तथात्रापि स्वीकारे बाधकाभावः । अत्रेदमाकृतम् । विनाशकाभावसमानाधिक-
रणविनाशयनाशनेऽसमानकालिकमपि विनाशकं हेतुः । विनाशकाभावासमानाधिक-
रणविनाशयनाशने तु समानकालिकं विनाशकमपेक्ष्यते दृष्टव्ययोरिति ।
एतत्सर्वमभिप्रेत्याह-ज्ञानं विनेति ॥

ननु तर्हि पूर्वोक्तं ज्ञानसामग्र्या अज्ञाननाशकत्वकथनं कथं संग-

रसंभवेन मोक्षाभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वाच्चेति प्राप्ते उच्यते ।
ज्ञानस्य श्रवणादिसाध्यत्वावगमेऽपि “एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजा-
नन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराट् भवति”

च्छत इतिशङ्कास्वरूपारुचेराह—*मोक्षाभावेति* । कार्याभावप्रयोजकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वं यस्य तस्यैव कार्याभावप्रयोजकीभूताभावनिवर्तकत्वं स्वीक्रियते ।
यथा घटरूपकार्याभावप्रयोजकीभूताभावो चक्रमृत्तिकाद्यभावस्तत्प्रतियोगित्वं
चक्रमृत्तिकादेः । एवञ्च चक्रमृत्तिकादेर्घटरूपकार्याभावप्रयोजकीभूतमृत्तिकाचक्रा-
भावस्य निवर्तकत्वं प्रसिद्धम् । प्रतियोगिनोऽभावस्य चैकाधिकरण्यविशिष्ट-
समकालिकावमप्रसिद्धमेवेति युक्तमेव भिन्नकालिकस्यापि स्वसामग्रीद्वारा
निवर्तकत्वम् । प्रकृतेऽपि मोक्षाभावप्रयोजकीभूताज्ञानस्य विनाशकत्वं
स्वसामग्रीद्वारा विज्ञानस्येति सम्यगेवेतिभावः ।

साध्यत्वावगमेऽपीत्यादि । अयमभिप्रायः । “आत्मा वा श्ररे द्रष्टव्यः”
इत्यादिवाक्ये श्रवणादेर्ज्ञानसाधनस्य प्रतिपादनेन ज्ञानं साध्यतया
प्रतीयते । अमृतसाधनेषु पृष्टेषु ज्ञानं विना परभक्तेः प्रायोऽसंभवेन
द्वारीभूतज्ञानस्य कथनेऽपि द्वाररूपान्तरङ्गभूतं परभक्तिरूपं मुख्यं
साधनं नैव व्यावर्त्यते । यथा व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिस्तथा
व्यापारिणा तुल्ययुक्त्या व्यापारस्यापि नान्यथासिद्धिः । किन्तु व्यापारस्य साक्षा-
द्व्यापारिणस्तु तद्वारेति द्वयोः साध्यं प्रति साधनत्वम् । “सर्वं वाक्यम्” इति
न्यायप्रवृत्तिस्तत्रैव भवति, यत्रोपकार्योपकारकभावरहितेषु विहितसाधनेष्वेकं
प्रतिपाद्यते । यथा “तत्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा” इति
वाक्यस्यामिच्छासाधकदध्यानयन उक्ते दध्नेवामिच्छोत्पादनीया न तु तिनित्यया-
द्याम्नद्रव्येण । यत्र तूपकार्योपकारकभावोऽस्ति द्वयोः पदार्थयोर्न तत्रास्य न्याय-
स्य प्रवृत्तिः । यथा “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्यमास्यां चाच्युतो भवति”
इत्यादिवाक्यविहितामावास्यापौर्यमासीकालकर्तव्याग्नेयादियागौर्दशपूर्णमासो भ-
वतीत्युक्तेऽपि प्रयाजादीनां न व्यावृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपि न भक्तेर्व्यावृत्ति-
रिति ।

(छां० उ० ७-२५) इत्यत्राव्यवधानेनात्मरतेरेवानन्दं प्रति
ज्ञानसाध्यतया साधनत्वोपदेशान्, तरुण्यादी ज्ञानसाध्यरा-
गस्यानन्दहेतुत्वदर्शनाच्च भक्तिरेवेतरसाधनैः स्वोपकार्यतयाऽपे-
क्षान्मुख्या ।

ननु ‘पश्यन्’ इत्यादौ ‘स’ इति तत्पदेन नात्मरतेरुपस्थापनम् । “तरति
शोकमात्मवित्” (छां० उ० ७-१-३) इत्युपक्रान्तस्य वेदनस्य प्राकर-
णिकत्वेनोपसंहारे तदेकवाक्यत्वेन तच्छब्देन व्यवहितस्य ‘पश्यत’

Ramakrishna Advaita Ashram Library
Laxa, Benares City.

अव्यवधानेनेति । यत्राव्यवधानवत्पदप्रतिपाद्यार्थेनाकारुणाशान्तिस्तत्र
व्यवहितपदार्थेनाकारुणाशान्तिकरणमनुचितमितिभावः । लोके दृष्टपदार्था-
नुसारेणैव वैदिकपदादिप्रतिपाद्यार्थकल्पनमुचितमित्याशयेनाह—*तरुण्यादा-
विति* । *इतरसाधनैरिति* । ज्ञानयोगादिभिरित्यर्थः । *स इति
तत्पदेनेति* । “स स्वराट् भवति” इत्यत्रस्थिततच्छब्देनेत्यर्थः । *उपक्रान्तस्ये-
ति* । उपक्रमयुक्तस्येत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थबोधकत्वं एव
तस्य महावाक्यस्यैकतात्पर्यबोधकैकवाक्यत्वम् । नोचेद्वाक्यभेदापत्तेः । अत एव
“उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” ॥
इत्यादिनाभियुक्तैः प्रतिपादितमुक्रमोपसंहारयोः तात्पर्यनिर्णायकत्वं संगच्छते ।
उपक्रमे चात्मविदः शोकरणमुक्तमत उपसंहारवाक्ये “एवं पश्यन्नेवं
विज्ञानम्” इत्यत्रापि शोकनिवारणे ज्ञानरूपकारणकथनमुचितम् ।
एवञ्च व्यवहितस्यापि ‘पश्यतः’ इति पदस्य सम्बन्धकरणमुचित-
मितिभावः ।

ननुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थप्रतिपादकत्वरक्षणलोभेन तत्पदेन ‘पश्यतः’ पद-
परामर्शेऽपि तद्व्यापाररूपाया भक्तेर्निराकरणं कर्तुमशक्यम् ।

एव परामर्शात् । किञ्च 'पश्यन्स्वराद् भवति' इत्युक्ते दर्शानोपाया-
काङ्क्षायांमेवं मन्वान एव विज्ञानज्ञानमरतिमध्यपातिना पदवृन्देन
मनननिदिध्यासनभक्तयः क्रमेणोपायत्वेनोपदिश्यन्त इति सार्थक्यम् ।
रत्युपायोपदेशत्वेन सार्थक्ये पश्यन्नित्यादिव्युत्क्रमापत्तेः । अत एव
“ध्यानयोगपरो नित्यम्” (गी० १८-५२) इति ध्यानमुक्त्वा
“ब्रह्मभूयाय कल्पते” (गी० १८-५३) इत्यनेन समाधिमभिधाय “मद्भक्ति-
लभते पराम्” (गी० १८-५४) इति परभक्त्युदयं निरूप्य
“भक्त्या मामभिजानाति” (गी० १८-५५) इति साक्षात्कार-
मुपदिश्य “विशते तदनन्तरम्” (गी० १८-५५) इति मुक्तिफलमेव
वर्णितं ज्ञानस्य श्रीभगवता । युक्तं चैतत् । “भिद्यते हृदयग्रन्थिः”
(मु० २-२-६) “अज्ञानकल्पितं विश्वम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिवशाद्ज्ञान-

व्यापारिणा व्यापारस्यान्यथासिद्धेरयोगादित्यरुचेराह—*किञ्चेति* । येन
वाक्यघटकसर्वपदार्थानां सम्यक्तयाऽव्युत्क्रमेण सार्थक्यं भवति स
एव तद्वाक्यविवाच्यार्थः । नोचेत्तादृशार्थबोधकवाक्यघटकपदोपादानं
व्यर्थमेव भवेत् । एवं च प्रकृतेऽपि तत्पदबोध्यदर्शनस्य मनननिदिध्यासनादयः
सर्वे क्रमशः उपाया इत्यर्थाङ्गीकरणे सम्यग्वाक्यार्थलापने सम्भवति केवलरत्यु-
पायप्रदर्शनेन तदितरपदार्थप्रदर्शनासङ्गतिकरणमनुचितमितिभावः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायामव्यष्टादशाध्याये “ब्रह्मभूतः १.सत्त्वात्मा” इत्यादिश्लोक-
चतुष्टयेनायमर्थः श्रीभगवता कृष्णेनोक्त इतिबोधयितुं गीतास्थतत्प्रकरणसन्दर्भं
प्रदर्शयति—*अत एवेति* । अपि च श्रुतिस्मृतिवचनानामेकवाक्यतया तात्पर्या-
ऽऽलोचने विश्वमिदमज्ञानकल्पितमित्येव प्रतिभाति, तस्य नाशस्तु ज्ञाने-

मूलकबन्धस्य ज्ञानातिरिक्तहेतुनिवर्त्यत्वासंभवात् । तस्माद् ज्ञानमेव
मोक्षहेतुतयेतरसाधनैः स्वोपकार्यतयाऽपेक्षणीयमुच्यम् ।

ननु लोकेऽनुरागस्य ज्ञानहेतुत्वं न दृष्टमतः कथमिदमिति चेन्न । अ-
धुताज्ञातसविधागतनायकसाक्षात्कारे तरुणरतेः कारणत्वदर्शनादिति
चेन्मैवम् । ‘पश्यन्’ इतिवाक्ये वेदनस्य प्रकरणिनोऽपि वाक्यान्तरावगत-
मोक्षसाधनत्वलिङ्गबलात्संनिहिततत्पदेन रतेरेव परामर्शाच्चित्या-

नैव क्तुं शक्य इत्याह—*ज्ञानातिरिक्तमिति* । ‘तरुण्यादौ ज्ञानसाध्यराग-
स्यानन्दहेतुत्वदर्शनात्’ इत्युक्तं न सम्यग् । यतः सामान्यतस्तद्वस्तुविषयकज्ञानेन
रागो भवति, रागेण च तद्वस्तुविषयकमुत्कृष्टं ज्ञानं भवत्ययमेव लोकेऽनुभवः ।
एवञ्च राग एव विशेषज्ञानस्य कारणं न तु ज्ञानं रागस्येत्यभिप्रायेणाह-
अश्रुतेत्यादि ।

लिङ्गबलादिति । ‘पश्यन्’ इतिवाक्ये वेदनं यद्यपि प्राकरिक्तं तथाप्य-
न्यवाक्येषु “रसं ह्येवायं लब्ध्वनन्दी भवति” इत्यादिषु रतेर्मोक्षसाधनत्वश्रवणेन
शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गबलेनास्मिन्वाक्येऽपि तत्पदेन रतेरेव परामर्श उचितः ।
इदमाकृतम् । उपक्रमोपसंहारयोः परस्परापेक्षतया प्रकरणविशेषरूप-
त्वेनोभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणापेक्षया शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य प्राबल्यम् । उक्तञ्च
पूर्वतन्त्रे—“श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्”
इति । एवञ्च प्रकृते रतेः “रसं ह्येवायम्” इत्यादिषु श्रुतमोक्षसाधनत्वेन तद्-
पलिङ्गबलयुक्तवाक्यप्रमाणेन प्रकरणस्य बाधात् तच्छब्देन रतेः परामर्शकरणमुचित-
मिति । ननु रतेर्मोक्षो रत्युपायबोधने ‘पश्यन्’ इत्यादि व्यर्थं व्युत्क्रमयुक्तं चात आह-

त् । 'पश्यन्' इति तु श्रवणजापरोक्षप्रियायं न फलबोधप्रियायम् । अतो न 'पश्यन्' इति व्युत्क्रमापत्तिः । 'यो रतः स स्वराइ भवति' इत्युक्ते रत्युपायाकाङ्क्षायां श्रवणमनननिदिध्यासनज्ञानानां क्रमणोपायत्वेन निर्देशात् । युक्तं चैतत् । अन्यथा श्रवणानुक्त्या न्यूनतापत्तेः । एते-नात्मरतिर्न भक्तिः किं तु क्रीडादिप्रायपाठादतिरपि क्रीडाभेद एव, तथा च तत्तत्पदैः सुखविशेषा एवाभिप्रेतास्तेषां च दर्शनानन्त-रीयकत्वेन तस्याङ्गत्वमात्रमिति निरस्तम् । रतेरनुरागरूपतायाः शतश उद्घोषितत्वात् । क्रीडादयोऽपि रतिपरिणामा एव । एवं पश्यन्नेवं मन्वानः-एवं रत एव । तथा च तत्तत्पदैरभिहितानां रतिविशेषाणामे-वानन्दहेतुत्वलाभात्सिद्धं भक्तेर्मोक्षहेतुतया मुख्यत्वम् । मन्म-ते तु ब्रह्मसाक्षात्कारवतो ब्रह्मरतिरेव नास्तीति प्रेम्णो न उपयोग इति प्रकथनं युक्तम् ।

पर्याप्तितिविति* । रतेर्मोक्षसाधनतयाङ्गीकार एव सम्यक्तया वाक्यलापनं भवति नान्यथेत्याह—*यो रत इति* ।

ननु "तत्सहचरितात्सहचरितयोस्तत्सहचरितस्यैव ग्रहणम्" इतिन्यायेन 'आत्मक्रीडा आत्ममिथुन' इत्यादिपदसाहचर्येण रतेः क्रीडाविशेषस्यैव स्वीकारस्यावश्यकत्वेन तत्सहचरितानन्दपदस्यापि सुखविशेषरूपत्वेन, तस्य च ज्ञानानन्तरीयकत्वेन तस्य ज्ञानसाधनकत्वमिति चेन्न । लोके रतेरनुरागरूपत्वेन "य एव लौकिकशब्दार्थास्त एव वैदिकाः" इतिन्यायेन रते रागरूपत्वस्वीकरण-मुचितम् । तथा निश्चितार्थकरतिपदसाहचर्येण क्रीडामिथुनशब्दानामपि रतिवि-शेषरूपार्थकत्वमेव स्वीकार्यमित्यभिप्रायेणाह—*एतेनेत्यादि* । एवं च 'आत्मा-रहितानामपि क्रीडारत्यानन्दपदानां "हृषेत्वेति चिच्छनति" इत्यत्र यथा 'हृषेत्वा' इतिमन्त्रस्यच्छेदनाङ्गत्वं तथात्रापि मोक्षरत्योः साध्यसाधनभावबोधकत्वमित्यर्थः ।

ननु मोक्षस्य ज्ञानप्राप्यत्वमते ब्रह्मसाक्षात्कारिणो रतिरूपभक्त्यभा-वेन न भक्तेर्मोक्ष उपयोग इति चेन्न भागवतप्रथमस्कन्धीयवचनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारिणोऽपि भक्तिकरणत्वबोधकस्यासङ्गत्यापत्तेरित्यभिप्रायेणाह—*मन्मते त्वित्यादि* ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युक्तमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यर्थं भूतगुणो हरिः ॥ (भा०१-७-१०)
इत्यादिविरोधात् । नन्वस्ति रतिः परन्तु स्मरणकीर्तना.....
प्राचीना.....वामुक्तावनुपद् ए.....तत्र भक्तिःफ
.....तथा तात्पर्या.....नाभावे कथ.....
.....रीयकतया.....नाशस्य.....

अस्मिन्नधिकरणे श्रीस्वप्नेश्वरमतेन तदनुसारिभवदेवमतेन तु सप्त सूत्राणि । "प्रागुक्तञ्च" इतिससमं सूत्रं प्रकृतग्रन्थकारस्य चन्द्रिकासंज्ञकशाण्डि-ल्यभक्तिसूत्रटीकायां न स्वीकृतम् । परन्तु तत्र तस्य किञ्चिद्ब्रह्मज्ञानदर्शनेनात्र चाधिकरणात्मकसूत्रमात्रस्यैवोल्लेखदर्शनेनानिर्णयेऽपि तत्सूत्रहेत्वादिकस्यात्र दर्शनेनैतद्ग्रन्थपाठकानां बोधाय तस्याप्यर्थप्रदर्शनं क्रमेण सर्वसूत्रार्थप्रदर्शनानन्तरं क्रियते । तत्रास्याह्निकस्य प्रथमसूत्रस्यार्थः । सा—परानुराकिरूपा भक्तिः, मुख्या—मोक्षसाधनायान्तरङ्गभूता, इतरापेक्षितत्वात् इतरैः—आत्म-ज्ञानश्रवणादिगौणभक्तियोगैश्च स्वोपकार्यतयापेक्षणीयत्वात् ।

प्रकरणादितिसूत्रं केभ्यश्चित्पदेभ्य उत्तरं ज्ञेयम् । ननु "स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विज्ञानज्ञात्परतिः" इत्यादिश्रुतौ रतेरधिकारिविशेष-णत्वस्वीकारेण 'य आत्मरतः स एवं पश्यन्' इत्यन्वय-स्वीकारेण रतेरप्राधान्यात्कथं रतिरूपभक्तेर्मुख्यत्वमित्यत आह—प्रकर-णादिति । रतेरेवात्मानन्दादिफलकत्वेन तस्या एव प्रकरणप्रतिपाद्यत्वेन मुख्यत्वमिति ।

दर्शनकलमितिचेदिति—“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इतितत्प्रकरणस्यश्रुती
ज्ञानस्यापि प्रतिपाद्यत्वेन ज्ञानस्यैव फलं मोक्षोऽस्त्विति चेत्, न—नैतद्वक्तुं
शक्यम्, यतः तेन-तच्छब्देन “स स्वराद्भवति” इत्यत्र श्रुतेन,
व्यक्तानात्—प्रथमतोऽन्वयबोधोत्तरतिव्यवहितस्य ज्ञानस्य परामर्शकारणे
प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

दृष्टत्वात्वेति—लोकेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सौन्दर्यज्ञानं तरुण्यास्तस्या-
रतिहेतु दृष्टं ननु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमतोऽपि ज्ञानस्यैव भक्तिकरणत्वमिति ।

अत एव तदभावाद्बलवीनामिति—यतो मुक्तिं प्रति भक्तिः प्रधानं न
तु ज्ञानादिकं न वा ज्ञानसापेक्षा भक्तिरप्यत एव—अस्मात्कारणदेव, तदभावात्-
ज्ञानाभावात्, प्रधानभगवदनुरागमात्रेण बलवीनां—गोपीनां, मुक्तिः पुराणप्रोक्ता
सङ्गच्छत इतिरोपः ।

भक्त्या जानातीतिचेन्नाभिज्ञया साहाय्यादिति । ननु “भक्त्या माम-
भिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः” इत्यत्र भक्त्येति बलीयस्या तृतीया-
रूपकारकश्रुत्या प्रकरणं वाचित्वा भक्तेर्ज्ञानाद्भवं ज्ञायत इतिचेन्नैप दोषः,
नात्र केवलज्ञानबोधकज्ञानातिशब्दप्रयोगः कृतः किन्तु ‘अभिजानाति’
इति अभिज्ञया—सामान्यतोऽनुरागेण भक्तिरूपेण, साहाय्यात्—तस्य परभ-
क्त्युपकारादित्यर्थाङ्गीकरणेन न विरोधः, अत्र ‘अभिज्ञसया’ इतिपाठान्तरम् ।

प्रागुक्तं चेति—प्राग्—“भक्त्या मामभिजानाति” इत्यस्य पूर्वं “ब्रह्मभूयाय
कल्पते” इत्युक्त्वा उक्तं—“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु सर्वार्थं लभते परात्” इति । तस्य तु ज्ञातब्रह्मणो ज्ञान-
प्रयोजनाभावाद्युक्तमनुवादत्वमिति ।

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः । १ । २ । ७

ज्ञानभक्तयोर्विकल्पो वा न वास्त्येव स चानयोः ।

सामग्रीभेदतस्तत्साधनेऽधिकृताभौ ॥ ३ ॥

न विकल्पो ज्ञानभक्त्योरङ्गाङ्गित्वेन संपतः ।

भिन्नाधिकारिके तत्साधने स विलोक्यताम् ॥१॥

अथ द्वितीयमारचयति—*ज्ञानेति* । कैवल्ये ज्ञानभक्त्योर्विक-
ल्पोऽस्ति नवेति संदेहेऽधिकारिभेदेन विकल्पः । भिन्नसामग्रीक-
त्वात् । तथाहि । ज्ञानसाधनं श्रवणादि । “द्रष्टव्यः श्रोतव्य” (बृ०उ०
२-२३) इत्यादिश्रुतेः । प्रेमभक्तिसाधनं तु गौणभक्तिरेव । “यमेवैव
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्”

ज्ञानभक्त्योरिति । यद्यपि ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वस्थापनेन मोक्षाद्भावशङ्का
नैवोद्भवति तथाप्येककार्येऽङ्गाङ्गत्वेन स्थितस्य मुख्यङ्गाभावेऽङ्गाङ्गस्य तत्कार्यक-
र्तृत्वं दरीदृश्यते लोके । यथा प्रजापालनकार्ये मुख्यत्वेन नृपः प्रवर्तते, तत्साहाय्य-
भूतत्वेन प्रधानः, परन्तु नृपाभावे सोऽपि तत्कार्यं करोति, तथात्रापि भक्त्यङ्ग-
मपि ज्ञानं कदाचिद्भक्तिस्थित्यभावे स्वयं मोक्षरूपिकार्यं कर्तुमर्हत्येवेति । अपि च
ज्ञानस्य पूर्वस्थापितमपि भक्त्यङ्गत्वं पुनरपि तत्साधनादिभेदप्रदर्शनेन मोक्षसाध-
नत्वमस्वधिकारिभेदेनेत्यादिना वाचित्वेन इति शङ्कोत्यतिर्द्रष्टव्या । *भिन्नसामग्री-
कत्वादिति* । भिन्नपदं विरुद्धार्थबोधकम् । अन्यथाधिकारिभेदेन विकल्पाश्रयणो
न भिन्नसामग्रीकत्वं हेतुः स्यात् यतो मुख्यङ्गाङ्गत्वात्साधनस्य च भिन्नसामग्रीकत्वम-
स्येव । समसामग्रीकत्वे त्वङ्गत्वस्य अङ्गाङ्गत्वस्य चासम्भव एव ।
यमेवैवेति । यमेव—स्वात्मानं, एष—साधकः श्रवणादितत्परः, वृणुते-
प्रार्थयते, तेन—आत्मनावरिश्चा साधकेन परभक्तिद्वारा लभ्यते । तस्य—आत्मप्रेम-
कामस्य, एष—आत्मा, स्वां—स्वकीयां प्रेमोत्पादिकां, तन्—विशुद्धसत्त्वप्रधानं शरीरं,
विवृणुते—प्रकाशयतीत्यर्थकेनानेन श्रुतिवचनेन परभक्तैर्गौणभक्तिरूपं साधनं

(क० उ० २-२३) इत्यादिश्रुतेः । “भक्त्या संजातया भक्त्या विभक्त्युत्पुलकां तनूम्” । (भाग० ११-३-३१) इत्यादिस्मृतेश्च । श्रवणादावधिकारी साधनचतुष्टयसंपन्नः । “शान्तो दान्त उपरतस्ति-
तुः” (बृ० उ० ४-४-२३) इत्यादिश्रुतेः । गौणभक्तावधिकारी मध्यमरागः । “न निर्विण्णो नातिस्वक्तः” इत्यादिस्मृतेः । इत्थं च भिन्नाधिकारिकसाधनसाध्यत्वान्मोक्षसाधनत्वेनावगतयोर्ज्ञानपरभ-

बोध्यत इति भावः । *भक्त्येति* । अत्र प्रथमभक्तिपदं “इतिभागवतान् धर्मान् शिष्यन् भक्त्या तदुत्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्” ॥ इत्युपसंहारवाक्यैकवाक्यतया भज्यतेऽन्येति भक्तिरिति करणव्युत्पत्त्या भागवतधर्मरूपश्रवणादिनवविधगौणभक्तिबोधकम् । द्वितीयं तु भजनं भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या प्रेमभक्तिबोधकम् । एवञ्च प्रेमभक्त्यगौणभक्तिरेव साधनं सिध्यतीति भावः ।

श्रवणादाविति । “श्रोतव्यः” इत्यादिश्रुतिविधेयश्रवणादावित्यर्थः । *साधनचतुष्टयसंपन्न इति* । साधनचतुष्टयं च ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिल-
मनित्यमित्याकारकनित्यानित्यवस्तुविशेषणम् । ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादि-
विषयभोगानां कर्मजन्यतयाऽनित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृतादिविषयभोगाना-
मनित्यतया तेभ्यो नितरां विरक्तिरूपेहासुत्रार्थफलभोगविरागः । मनोनिग्रहेन्द्रि-
यदमनादिरूपशमदमादिपट्कसंपत्तिः, मोक्षेच्छावत्वरूपमुमुक्षुत्वं च बोध्यम् ।

न निर्विण्ण इति । यः संसाराज्ञातिविरक्तो नात्यासक्तः स एव परभक्तावधिकारी । यश्चान्यताऽऽसक्तो यश्चात्यन्तविरक्तस्तावुभावपि न भक्तावधिकारिणौ । यतोऽन्यन्तसंसाराऽऽसक्तस्य परमेश्वरे चित्तस्य सम्बन्ध एव न संभवति । अत्यन्तविरक्तस्य यद्यपि परमेश्वरे कदाचिच्चित्तगमनेऽपि तस्य सर्वथा विरक्तत्वेनानुरक्तिरूपभक्तेर्न तत्र संभव एव । अभावेन समं प्रतियोगिनः स्थितेरसंभवादिति भावः । *इत्थं चेति* । अधिकारिसाधन-
भेदस्थापनेऽतीत्यर्थः ।

कस्योरधिकारिभेदेन भिन्नवाक्योपात्तत्वे सति तुल्यार्थत्वात् विकल्पः, योऽशिग्रहणाग्रहणवदितिप्राप्ते-उच्यते । तत्त्वज्ञानं प्रति भिन्नाधिका-
रिकयोः श्रवणादिविचारगौणभक्त्योर्विकल्पसंभवेऽपि मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानप्रेमभक्त्योर्न विकल्पः । द्वारैक्याभावेन विकल्पासंभवात् । व्रीहियवयोर्द्वारैक्यादेव विकल्पाभ्युपगमात् ।

तुल्यार्थत्वादिति । समप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । तुल्यार्थत्वमात्रोक्तौ “अग्निहोत्रं जुहोति” “दग्ना जुहोति” अग्नोरपि विकल्पापत्तेः । अस्ति हि दग्धः परस्परयाग्निहोत्रस्य च साक्षात्स्वर्गरूपसमप्रयोजनकत्वम् । भिन्न-
वाक्योपादानत्वमात्रोक्तौ “उद्भिदा यजेत पशुकामः” “दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इतिभिन्नप्रयोजनकयोरपि दशपूर्णमासोद्भिदागयोर्विकल्पा-
पत्तिरत उभयम् । *योऽशिग्रहणाग्रहणवदिति* । “नातिरात्रे योऽशिनं गृह्णाति” “अतिरात्रे योऽशिनं गृह्णाति” इति वाक्यद्वयश्रवणेन योऽशिग्रहणमदृष्टजनकं योऽशिनमदृष्टजनकमित्यदृष्टरूपतुल्यफलजनकत्वात् विकल्पः । अतिरात्रो-
यज्ञविशेषः । योऽशनी-पात्रविशेषः । तथात्रापि मोक्षरूपफलस्य साधनमुभयमपि ज्ञानं भक्तिश्चातो विकल्पः । स च व्यवस्थितः । अद्रुतचित्तस्य निर्वेदपूर्वकं तत्त्वज्ञा-
नम् । द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धापूर्विका भक्तिरिति । अत एव भागवते कर्मत्यागावधित्वेन द्वयं—“तावत्कर्मणि कुर्वीत नो निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥ इत्यनेनोपात्तं संगच्छत इति ।

भक्तिज्ञानयोगौणभक्तिश्रवणादिरूपाङ्गयोरधिकारिभेदेने वैकल्पिकत्वेऽप्यङ्ग-
प्रधानरूपयोर्ज्ञानभक्त्योर्न विकल्पः संभवति । विकल्पप्रयोजकस्य द्वारैक्यस्यात्राभा-
वादित्यभिप्रायेणाह—*तत्त्वमित्यादि* । *द्वारैक्यादेवेति* । अपूर्वरूपद्वारै-
क्यादित्यर्थः । साधनभूतयवैर्होमे कृते यदपूर्वं जायते तदेव व्रीहिभिर्होमे कृतेऽपि निष्पद्यतेऽतोऽपूर्वरूपद्वारस्यैक्यमेव । अत्र तु ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या परभक्तिप्राप्तिस्तथा च परमात्मदययात्मप्राप्तिरितिभिन्नद्वारकत्वेन न विकल्प इत्यभिप्रायः । अत्र स्पष्टतया द्वारभेदस्य विद्यमानत्वेन द्वारैक्यप्रयोज्यविकल्पस्य संभवपूर्वकवारणार्थं कथं सूत्रकारस्य

यद्यप्यत्र द्वारभेद एव, भक्त्या भगवदनुग्रहेण ब्रह्मावाप्तिः, ज्ञानेन स्वज्ञाननिवृत्त्या सा। तथाप्येकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वाभावाद् द्वारभेदेऽप्युद्भिद्वलभिधागयोरिव विकल्पः स्यादेवेति चेन्मैवम्। उक्तप्रमाणात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन विकल्पासंभवात्, प्रधानद्वारोपकारकत्वेन तुल्यार्थत्वाभावात्।

प्रवृत्तिरित्यत्र आह— यद्यपीति *। द्वारभेदं प्रदर्शयति— भक्त्येति *। भक्त्या ब्रह्मावाप्तौ भगवदनुग्रहरूपद्वारम्। ज्ञानेन तत्प्राप्तावज्ञाननिवृत्तिरूपद्वारमित्यर्थः। *सा*। ब्रह्मावाप्तिः। *एकप्रयोगेति*। यत्र द्वारैक्यं विकल्पप्रयोजकं तत्रैकविधिपरिगृहीतत्वमपि स्वीकार्यमन्यथा— केवलां समानापूर्वनिष्पादकस्वीकारेऽभिहोत्रहोमसाधनदधि-दर्शपूर्णमाससाधन-यवयोरपि विकल्पापत्तेः। यत्र वैकविधिपरिगृहीतत्वं नास्ति न तत्र द्वारैक्यं विकल्पप्रयोजकं किन्तु द्वारभेद एव। यथा “उद्भिदा यजेत पशुकामः” “बलमिदा यजेत” इति-पशुफलार्थं श्रूयमाणयागयोरेकविधिपरिगृहीतत्वाभावेनापूर्वरूपद्वारभेदेऽपि पशु-रूपैकफलसाधकत्वेन विकल्प आश्रियते, तथात्रापि ज्ञानभक्त्योर्विकल्पसंभवतीति भावः।

उक्तप्रमाणादिति। पूर्वप्रदर्शितश्रुत्याद्यनेकप्रमाणैस्तयोरङ्गाङ्गिभावस्य सिद्धत्वेन विकल्पप्रयोजकद्वारैक्याभावेन न विकल्प इत्यर्थः। ननुपकारकत्वरूपद्वारैक्यमत्र भक्तेः साक्षाद्, ज्ञानस्य तु प्रधानभक्तिद्वारेति कथं विकल्पसंभव इत्यत्र आह— *तुल्यार्थत्वेति*। एकरूपसम्बन्धेन यत्रोपकारकत्वं तत्रैव तुल्यार्थत्वं शास्त्रलोकप्रसिद्धम्। यथा दर्शपूर्णमासे व्रीहियवयोस्मन्युत्पादने नृणारणिमणीनाम्। ननु लोके तथा स्वीकारेऽपि शास्त्रे “वचनात्प्रवृत्तिर्विचनान्निवृत्तिः” इतिन्यायेन व्रीहियवस्थले तथा वचनतः स्वीकारेऽपि भक्तिज्ञानस्थले उभयोर्मोक्षप्रापकवशोधकवचनानामुपलम्भेन वचनानां व्यवस्थया कथंचिदङ्गाङ्गिभावस्वीकारेऽपि मोक्षसाधनत्वमुभयोरपीत्या-

तस्य वक्ष्यमाणाष्टदोषदुष्टत्वाच्च। परन्तु तत्राधिकारिभेदेन साधनभेदाद् ज्ञानेऽपि ज्ञानतो भगवत्कृपातो वा भावे कैवल्यमित्यत्र न विवादः। अत एव स्वजन्यभावसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन कारणतां विहाय लाघवाद् भावत्वेनैव कारणत्वमिच्छन्ति। युक्तं चैतत्। अन्यथा—

“क्वेमा स्त्रियो वनचरीर्त्यभिचारदुष्टाः

कृष्णो क चैप परमात्मनि रुढभावः।

नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षा-

च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः” ॥ (भा० १०-४५-४८)

इत्याद्यनेकवचनविरोधापत्तेः। अत एव न समुच्चयोऽपि। एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वाभावाद् अत एव मोक्षमार्ग एक एव चेत्यास्तां विस्तरः। (१-४)

पादतः प्राप्तगङ्गात आह— तस्य वक्ष्यमाणेति*। नवमाधिकरणे वर्णकान्तरवर्णनप्रसङ्ग इत्यर्थः।

साधनभेदादिति। श्रवणादिगौणभक्तिरूपादिसाधनभेदादित्यर्थः। *भाव इति*। प्रेमभक्तावित्यर्थः। एवञ्च भावापरपर्यायमुख्यभक्तेः साक्षात् साधनत्वेन कार्यं संभवति परम्परया कारणतया स्थितस्य ज्ञानस्य मुख्यकारणत्वकथनं गौरवग्रस्तमित्याह— अत एवेति*। विरोधप्रकोक्तभागवतीयवचनमुदाहरति— *क्वेमा इति*। अस्यार्थः— परपुरुषवेवनाभासदोषदुष्टा अरस्यभ्रमणशीला इमा नार्यः कुत्र, तथा परमात्मस्वरूपे कृष्ण एतासां निरुढभावः— नितरां रुढं स्थितमनुरक्तिरूपं प्रेम, यत्साक्षात्परमात्मानं प्रकाशयति, “तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्स्वाम्” इतिश्रुतेस्तत्कुत्र। युक्तं चैतदित्याह— नन्विति। परमात्मा साक्षादनुभजतोऽज्ञस्याप्यसृतमिव श्रेयस्कर इति। भजनमेव परमात्मप्राप्तौ कारणं न ज्ञानमिति ‘अविदुषः’ इतिपदेन बोधितम्। *अत एवेति*। उक्तीत्या ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वेन स्थापनादेवेत्यर्थः। *एकप्रयोगेति*। इदं स्वमुच्चयमात्रम्। अङ्गाङ्गिभावस्थापनेनैव समुच्चयस्य वारणसंभवात्। अन्यथा प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरपि स्वर्गफलसाधकत्वेन समुच्चयापत्तेः। इदमितिचेत् “प्रधानावृत्तावृत्तिः” इतिन्यायेन यथा दर्शपूर्णमासादिविच्छिन्ने साङ्गप्रयोगस्यावृत्तिस्तथा प्रयाजादौ विच्छिन्नेऽपि सम्पूर्णप्रयोगस्यावृत्त्यापत्तिरिति। *एक एवेति*। भावपर्यायभक्तिरूप एवेत्यर्थः।

देवभक्तिरितरस्मिन्साहचर्यात् । १ । २ । ८

ज्ञानस्याङ्गं परा भक्तिर्नाङ्गं ज्ञानसाधनात् ।
यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुतिमानतः ॥ ५ ॥
गुर्वाद्याहार्यधीजन्यपरभवत्स्युपदेशतः ।
समभिव्याहृतेर्देव ईशान्योऽतस्तथा न हि ॥ ६ ॥
मुख्याऽभूतफले भक्तिरङ्गं वा नो फलान्तरे ।
नाङ्गं सद्भेदुसाध्येयं साधनं न फलान्तरे ॥ ७ ॥
ईशवत्सर्वहेतुत्वं भक्तेरिच्छासमन्वयात् ।

कैवल्यं प्रति मुख्यायाः स्यात्कचिद्गुणभूतता ॥ ८ ॥

तृतीयमारचयति—*ज्ञानस्येति* । परभक्तिरपि ज्ञानस्याङ्गं नवेति
सन्देहे-भवत्यङ्गम्—

सूत्रार्थस्तु—एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन, विकल्पः—आत्मप्राप्तौ भिन्नवाक्यो-
पादेयत्वे सति तुल्यफलकत्वरूपः, ज्ञानपरभक्त्योरितिशेषः । प्रत्युक्तः—निराकृतः ।
अपिशब्देन समुच्चास्यापि निराकरणं बोध्यम् ।

परभक्तिरपीति । यद्यपि पूर्वाधिकरणैर्ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वविनिर्णयेनाङ्गभूत-
ज्ञानस्य तत्प्रधानभूता भक्तिर्नाङ्गभावं भजते । भक्तेर्ज्ञानस्याङ्गत्वबोधकश्रुतयस्तत्रैव
कथञ्चिद्वाक्यानेन योजयितुं योग्याः । अतः सूत्रावश्यकत्वेऽपि नास्ति भिन्ना-
धिकरणस्यावश्यकता । तथापि लोके परस्परमपि साध्यसाधनभावो दृरीक्ष्यते ।
यथा गर्भस्थदासं प्रति पोषणादिना राजोपकरोति । सोऽप्यनन्तरमुत्पन्नः पुष्टश्च
तं राजानमुपकरोति । तथात्रापि भक्त्या परिपुष्टं ज्ञानं भक्तिमुपकुर्वीदित्यादिशङ्का-
निराकरणार्थमधिकरणस्योत्थिधिर्द्रष्टव्या । इत एव वारुचेरत्राधिकरणे वर्णका-
न्तरमुच्यते इति द्रष्टव्यम् । अपि शब्देनेदं सूच्यते, यथा श्रवणादि ज्ञानस्याङ्गं

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता त्वर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥ (श्वे० उ० ६-२३)
“श्रद्धाभक्तिध्यानयोगाद्वेहि” इत्यादिश्रुतिप्रमाणादन्वयव्यतिरे-
काभ्यां च भावनाविशेषद्वारा तस्यास्तद्भेदुत्वावगमादितिप्राप्ते-

तथा परभक्तेरपि ज्ञानस्याङ्गत्वं स्वीकर्तव्यमिति । *यस्य देवेति* । गुरौ परमे-
मास्पदभक्त्याऽर्थप्रकाशकं ज्ञानं लभ्यते यथा, तथा देवविषयकपरमेमास्पदभक्त्या-
र्थप्रकाशकं ज्ञानं लभ्यते इत्यर्थकार्यवणश्रुत्या सर्वप्रधानभूतापि भक्तिर्ज्ञानस्याङ्गं
भवितुमर्हति । किञ्च “श्रद्धस्व सौम्य” इत्यनेकवारं परमात्मविषयकश्रद्धायाश्चान्दो-
स्ये कारणत्वश्रवणेन “श्रद्धावान् भजते यो माम्” इत्यादिना गीतायामपि
परमात्मविषयकश्रद्धाया कारणत्वश्रवणेन च “श्रद्धाभक्तिध्यानयोगाद्वेहि”
इतिवचनश्रुतश्रद्धापदस्य परमात्मविषयकश्रद्धेत्याकारकेऽर्थे निश्चिते निश्चि-
तार्थकश्रद्धापदसाहचर्याद्भक्तिरपि तद्वचने परमात्मविषयस्यैव ब्राह्म ।

ननु परमात्मविषयकश्रद्धाभक्त्योर्ज्ञानस्याङ्गत्वश्रवणोऽपि सा भक्तिः परमेमा-
स्पदरूपैव स्वीकर्तव्येत्यत्र साहचर्यं न प्रमाणं तस्यानित्यत्वादित्यत आह—*अन्व-
येति* । तद्विषयकपरमेमास्पदभक्तिसत्त्वे तद्विषयकं यथार्थज्ञानं तद्विषयकपरमेमा-
स्पदभक्तिरहितत्वे तद्विषयकयथार्थज्ञानाभाव एतत्स्वरूपाभ्यां लोके शतशस्तरु-
ख्यादेस्तरुणादिविषयकज्ञाने परभक्तेः कारणत्वदर्शनेन प्रसिद्धाभ्यामन्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रकृतेऽपि तथैव कल्पयितुं योग्यमितिभावः ।

भावनाविशेषेति । प्रकृते भावना नाम योगाभ्यासजनितसंस्कार-
सजातीयो ज्ञानजनकः संस्कारविशेषः । यथा भगिन्या भ्रातृवि-
षयकपरमेष्णा ‘एतादृशो मे भ्राता’ इत्यादिभावनया भ्रातृविषयकं
निश्चितं ज्ञानं भवति । तथात्रापि परभक्तेर्भावनाद्वारा ज्ञानाङ्गत्वं स्वीकर्त-

उच्यते । तत्र गुर्वादावाहार्यधीजन्यपरभक्तेर्ज्ञानसाधनत्वकथनेन तत्समभिव्याहारात्तदङ्गदेवविषयतादृशभक्तेरेव ज्ञानसाधनत्वस्य विवक्षितत्वात् न कैवल्यसाधनपरभक्तिर्ज्ञानस्याङ्गम् । उक्तश्रुति-युक्तिविरोधादिति भावः ।

वर्णकान्तरमाह—* मुख्येति * । कैवल्यान्तरङ्गभक्तेः प्रधानत्वेऽपि फलान्तरं प्रत्यङ्गत्वमस्ति नवेति सन्देहे-नास्त्यङ्गत्वम् । उक्तमसाधनसाध्यायाः कार्यान्तरहेतुत्वाद्योगादिति

व्यमितिभावः । सिद्धान्तमाह—* उच्यते इति* । *आहार्येति* । अत्र भक्तिपदेन यथार्थपरभक्तिर्नैव स्वीकर्तुं शक्या । यतः परभक्तिः परमात्म-विषयिण्येवास्ति, अतो गुरौ भक्तेः परमेमास्पदत्वस्वीकारेऽपि न तद्यथार्थं, किन्तु बाधकालिकेच्छाजन्यरूपाहार्यबुद्धिजन्यमेवातो देवपदेन परमात्मनो भिन्नो देवः स्वीकरणीयः । तत्र ज्ञानाङ्गभक्तिर्गुरुभक्तिसाहचर्येण देवविषयकाहा-र्यधीजन्यैव ग्राह्याऽतो यथार्थपरभक्तेः कैवल्यसाधनभूताया न ज्ञानस्याङ्गत्वमिति ।

ननु साहचर्यमनित्यं तथा च कथमेतत्सिद्धयतीति चेन्न । साहचर्यस्यानि-त्यत्वेऽपि क्वचिपेनार्थनिर्णयो भवत्येव । नोचेत्साहचर्यस्य प्रामाण्यकथनं ग्रन्थकाराणामसङ्गतं स्यात् ।

यत्तु निश्चितार्थकपरमात्मविषयकश्रद्धापदसाहचर्याङ्गकिरपि यथार्थपरमात्म-विषयिण्येवेत्यादिकथनं तत्तु न योग्यम् । साहचर्यात्स्वीकर्तव्यं परमात्मत्वमाहार्य-बुद्धिजन्यं देवे स्वीकृत्योपपत्तौ यथार्थपरमात्मस्वीकारे प्रमाणाभावात् । साहचर्यस्य न सम्पूर्णांशे सर्वत्र प्रमाण्यं किन्तु किञ्चिदंशे, नोचेत्साहचर्यस्यानित्यताकथन-व्यर्थत्वापत्तिरिति ।

* वर्णकान्तरमिति* । अस्योत्थितावरुचिः कारणभूता पूर्वमुक्तैव । * उच्यते* । “न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते” इतिस्मृतौ ज्ञानस्य पवित्रत्वं—पवित्रत्वंसारात् त्राणकर्तृत्वं श्रुतमत उक्तमज्ञानरूपसाधन-निर्वैष्यपरभक्तेः कैवल्यातिरिक्तलौकिकसामान्यार्थत्वादिफलसाधनत्वाद्योगात् । न हि सद्वादसेवापरस्य भृत्यस्य सामान्यजनसेवापरत्वं लोके दृश्यात्

प्राप्ते—उच्यते । ईश्वरवत्सर्वकारणत्वेनावगताया अधिकारिभेदेन कामनासहकारतः कार्यान्तरजनकत्वसम्भवात् । कैवल्यं प्रति प्रधानत्वेऽपि क्वचिद्गुणभूतत्वे न विरोधः । अत एव “आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” (भ.गी.७-१६) इत्यत्र चतुर्णामुदारत्वं ज्ञानिनां चाधिवयं संगच्छते । यतोऽत्रार्तस्यातिनिवृत्तिः, जिज्ञासोर्ज्ञानं, अर्थार्थिनरत्त्वर्थः फलं निश्चीयते सामर्थ्यात् । ज्ञानिनस्तु फलाकाङ्क्षा-

इति भावः । सिद्धान्तमाह—* ईश्वरवदिति* । लोके तथा दृष्टत्वेप्यलौकिके पदार्थे सर्वथापेदर्शनशीलानां वचनत एव पदार्थकल्पनाया उचितत्वेन परमे-श्वरो यथा सर्वस्यापि—महतोऽल्पस्यापि फलस्य कारणं तथा तत्परभक्तिरपि काम-नायाः सत्त्वे सर्वदात्रीत्येव स्वीकरणमुचितं वचनादितिभावः ।

अत्र श्रीमद्भगवद्गीतास्थवचनेनोक्तार्थं स्थापयति—* आर्त इति* । अयं भावः । परमात्मविषयकपरभक्तिपराणां भक्तानामुदारत्वं प्रदर्श्य परभक्तिपराणां ते-पामार्तत्राणत्वादिफलकामत्वप्रदर्शनं परभक्तेः कैवल्यातिरिक्तफलान्तरदान्त्वं एव सङ्गच्छते नान्यथा । नचात्र गौणभक्तेः फलदातृत्वं स्वीकार्यं न परभक्तेरिति वाच्यम् । तेषामुदारत्वप्रदर्शनव्यर्थतापत्तेः । सर्वेषां भक्तानामपि तत्संभवात् । किं च “ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम्” इत्यादिना ज्ञानिन आत्मत्वकथनं न सङ्गच्छेत । यदा च परभक्तिपरत्वेन सर्वेषामुदारत्वम्, अत्राणामार्तादीनां फलान्तरकामनाया अपि सत्त्वेनानात्मभूतत्वं ज्ञानिनस्तु फलान्तरराहित्येन केवलकैवल्यफलकत्वेन परमात्मस्वरूपत्वेन युक्तमात्मत्वकथनम् । नो चेत् अत्राणां गौणभक्तिपरत्वस्वीकारे ज्ञानिन उदारत्वकथनमेवोचितं न त्वात्मरूपत्वमिति ।

यां निष्कामत्वेनोक्तफलानामसम्भवादिश्वजिन्त्यायानवताराच्च सहे-
तुकसंसारनिवृत्तिरेव कल्प्यते । “तेषामहं समुद्धतां” (भ०गी०७-१६)
इत्यादिप्रमाणादतो ज्ञानिनां भक्तावेवाधिकारं वर्णयन्ति । यथा च
‘भजन्ते’ इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेऽपि विधिपरत्वं तथोत्तराधिकरण
एव स्फुटीभविष्यति । (४-८)

॥विरवजिद्व्यायेति॥ । तन्न्यायस्वरूपं तु “विक्षजिता यजेत” “बलभिता
यजेत” इत्यादिविरवजिदादियागविधायकवाक्येषु फलानिर्देशेन विना
फलनिर्देशं मनुष्यप्रवृत्तेरसंभवेनावश्यं फले कल्पयितव्ये पुत्रादिफलं
न कल्प्यते । यतः पुत्रादिवतस्तत्राप्रवृत्तेरतः सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्धये विधेरव्यर्थतायै
सर्वाभिलषणीयस्वर्गफलं कल्प्यते । स्वर्गश्चात्र सुखरूप एव स्वीक्रियते ।
उक्तञ्च—“यन्न दुःखेन संभिल्लं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च
तत्सुखं स्वःपदास्पदम्” ॥ इति । स्थानविशेषरूपस्वर्गस्वीकारे तत्स्थाना-
निच्छुकस्य तत्राप्रवृत्त्यापत्तेः । उक्तं च जैमिनिना ऋषिणा “सः स्वर्गः
स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्” इति । ॥अनवतारादिति॥ । मनुष्यप्रवृत्तिद्वारा
विधेरव्यर्थतायै फलं कल्पनीयमत्र तु विना फलेन प्रवृत्तेर्दर्शनेन तन्न्यायप्रवृ-
त्तौ बीजाभाव इतिभावः । ॥सहेतुकेति॥ । वासनारूपहेतुसहितेत्यर्थः ।
॥समुद्धतेति॥ । “मृत्युसंसारसागरात्” इतिशेषः । ननु “चतुर्विधा भजन्ते
मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन” इत्यत्र ‘भजन्ते’ इतिपदस्य लट्प्रत्य-
यविशिष्टत्वेन वर्तमानकालस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वेन कथं विधिपरत्वेन
फलादिकल्पनमित्यत आह—॥भजन्त इत्यस्येति॥ ।

सूत्रार्थस्तु—देवभक्तिः—“यस्य देवे परा भक्तिः” इतिश्रुतौ देवभक्तिपदेन
श्रुता, इतरस्मिन्-परमात्मभिन्नदेवे, आहार्यधीजन्त्या ग्राह्येति शेषः । अत्र
हेतुमाह—साहचर्यादिति । साहचर्यात्—गुरुभक्तिसाहचर्यादिति । वर्णकान्तररी-
त्यायस्तु—देवभक्तिः—परमात्मविषयिणी परा भक्तिः, इतरस्मिन्—कैवल्यातिरि-
क्ताऽऽर्तग्राणादिकले, साधनतया स्वीकार्येति शेषः । अत्र हेतुमाह—साहच-
र्यादिति । साहचर्यात्—साहचरस्य भावः साहचर्यं तस्मात्—हृत्क्षरेण सह
भक्तकर्तृपरभक्तोविद्यमानत्वेनेश्वरो यथा सर्वफलानि ददाति तथा तत्सहच-
रिता परभक्तिरपीति ।

(* त्रिसूत्रमेकमेवाधिकरणं प्रोच्यतेऽथवा ।
कैवल्यहेतुर्भक्तिस्तु यतेरेवेति निश्चये ॥ ९ ॥
सूत्रसंलक्षिता भक्तिः सर्वस्यास्ति यतेर्नु वा ।
सर्वस्य सा तत्र वाक्ये चतुर्णामप्युपक्रमात् ॥१०॥
त्रयाणामल्पफलतो व्यवच्छेदाद्यतेर्मता ।
कर्मिणस्तदसंस्थत्वाद्यासमूत्रेषु वर्णनात् ॥ ११ ॥
अत एव मनुक्तस्य विष्णुलिङ्गस्य धारकाः ।

प्रेमभाजस्तु यतयो मुक्तिभाजो नचेतरे) ॥ १२ ॥
(प्रकारान्तरेण तृतीयमारचयति—*त्रिसूत्रमिति* । स्पष्टम् ।

एतावत्पर्यन्तं भक्तेः स्वरूपं सर्वसाधनापेक्षयापि मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गत्वमुक्तमनुना
तस्याः साधनभेदेनाधिकारिण्ययोऽवश्यं कर्तव्य इत्यभिप्रायेण पूर्वोक्तं
“सा मुख्या” इत्यादिसूत्राणां भङ्गयन्तरेणार्थान्तरं वर्णयतुमिच्छन्नत्र भङ्गयन्तरेण
तृतीयाधिकरणं योजयितुमाह—*प्रकारान्तरेति* । *त्रिसूत्रमिति* ।
“सा मुख्येतरापेक्षितत्वात्” “एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः” “देवभक्तिरितरस्मि-
न्साहचर्यात्” इत्यधिकरणारम्भकसूत्रयमित्यर्थः । “प्रकरणात्” इत्यादि-
सूत्रपञ्चकस्य कथञ्चिदेतदधिकरणप्रतिपाद्यार्थबोधकत्वमेवेत्यभिप्रायः । अस्या-
धिकरणस्य प्रकारान्तरेण रचनाफलं दर्शितं मूले “यतेरेवेति निश्चये” इत्यनेन ।
तस्यायमभिप्रायः । सम्यक्तया साध्यस्य यावत्पर्यन्तं ज्ञानं न संजातं तावत्प-
र्यन्तं तद्विषयकं गुणादिश्रवणेनोत्पन्नमपि प्रेम कदाचिदस्थिरं भवति ।
यथार्थस्वरूपज्ञानानन्तरमुत्पन्नं सर्वदैवैकरूपेणैव तिष्ठति न विपरिणमते ।
तच्च साध्यस्य सम्यक्तया ज्ञानं वेदान्तश्रवणाध्ययनाधीनम् । तच्चोपनयनपूर्वक-
मापाततो वेदाध्ययनेनाथंज्ञाने जाते चतुर्थांशमस्वीकारे साधनचतुष्टयसम्पत्यनन्तरम् ।
एवञ्च पराभक्तावधिकारो यतेरेवेति फलतीति ।

* अयमेतस्य()चिह्नस्यान्तर्गतो भागो मुद्रणाधारभूतग्रन्थे ‘हृदं
शोधनपत्रम्’ इत्यवतरणिकया लिखितोऽस्ति । श्लोकाङ्का अपि प्रकृताङ्कप्रवाहाद्भिन्ना
उपलब्धाः । अत्र स्थापिता दशाधिका ज्ञेयाः । सिद्धान्तोऽप्यत्र प्रतिपादितः प्रकृतग्रन्थ-
कारस्य भक्तिचन्द्रिकासंज्ञकग्रन्थे नोपलभ्यते । प्रकृतग्रन्थस्याग्निमभागो न विरुद्ध इवो-
पलभ्यतेचातो ग्रन्थकारस्यायं लेखोऽन्यस्य वेति विषये चेतः संदिग्धति । ग्रन्थाध्येतृणां
ज्ञानार्थं यादृश उपलब्धस्तथैव कठिने स्थले टिप्पण्या संयोज्य स्थापित इति ।

सर्वस्य वा ब्रह्मसंस्थस्य संन्यासिन एव वेति संदेहे सर्वस्य
 “त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमितिप्रथमः, तप एव द्विती-
 यः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः, अत्यन्तमात्मानमवसादयस्त
 एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ति” (छां०२-२३-१) इत्युपक्रम्य “ब्रह्मसंस्थोऽ-
 मृतत्वमेति” इत्यत्र ‘ब्रह्मसंस्थ’ इति शब्दस्य मानाभावेन परिव्राजके
 रूढ्यभावात् तद्यश्रमप्राप्तिमात्रेण मोक्षस्य “तमेव” (श्वे०३-८) इत्यादि-
 श्रुतिविरोधेन बाधितत्वाच्च पूर्वोक्ताश्रमोपलक्षितेषु सत्कर्म-
 शालिषु यस्यैव ब्रह्मणि संस्थाऽस्त्येति व्युत्पत्तिगम्यं ब्रह्मनिष्ठत्वं
 “सोऽमृतत्वमेति” इत्यर्थवलादितिप्राप्ते-उच्यते। “त्रयो धर्मस्कन्धाः”
 इत्यत्र धर्मास्त्रित्वे व्यवस्थापयितुमाश्रमत्रयं प्रतिज्ञाय तत्र यज्ञा-
 दिलिङ्गो गृहस्थाश्रम एको धर्मस्कन्धो, तप इति च द्वितीयः-तपःप्र-
 धानो वानप्रस्थाश्रमः, ब्रह्मचारीति च तृतीयः, तानेतान् पुण्य-
 लोकफलवत्त्वेन व्यवच्छेद्य ‘ब्रह्मसंस्थो’ इत्यनेन पारिशेष्यात्परि-

लक्षणसूत्र इति* । “सा परानुरक्तिरश्वरे” इत्याकारके ।
 बाधिकरणनिर्णयं श्रुति प्रदर्शयति—*त्रयो धर्मस्कन्धा इति* । स्कन्धाः—
 कृचस्य शास्त्रावदनुष्ठेयधर्मविभागाः । यज्ञः-ज्यतिष्टोमादिः । अध्ययनं-
 “स्वाध्यापोऽप्येतव्यः” इतिश्रुत्या विहितम् । दानं-बहिर्वेदिषु दत्तम् ।
 प्रथम इति । प्रथमशब्देन न ब्रह्मचर्याश्रमस्य ग्रहणं किन्तु यज्ञादिलिङ्गेन
 ग्रहस्थाश्रमस्य । एवञ्च श्रुतौ न प्रथमादिशब्दाः क्रमविशिष्टसङ्ख्येयबोधकाः
 किन्तु विभागप्रदर्शका इतिबोध्यम् । *तमेवेति* । सम्पूर्णश्रुतिस्वरूपं
 “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति । *तपः
 प्रधान इति* । तस्मिन्नाश्रमे सत्स्वपि कर्मसु तपस एव प्राधान्यम् । *ब्रह्मचा-
 रीति* । “ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी” इत्यनेन स्पष्टमेव ब्रह्मचर्याश्रमो बोध्यते ।

त्वाडिति गम्यते । ब्रह्मपरतया सर्वेषणापरित्यागलक्षणब्रह्मसंस्था-
 त्वस्यान्यत्रासम्भवात् । ब्रह्मसाक्षात्काराङ्गतया पारिव्राज्यस्य त्रिव-
 द्धितत्वात्परिव्राडेव साधनचतुष्टयसम्पन्नो ब्रह्मज्ञानसम्पन्नः प्रेम-
 भाग् मोक्षभागितिगम्यते । तृतीयाध्यायचतुर्थे “अनुष्ठेयं वादरायणः
 सम्भवात्” (३-४-१६) इत्यादिवादरायणीयसूत्रैस्तथैव प्रतिपादनाच्च ।
 न च भिन्नवद्ब्रह्मापण्णेन कर्म कुर्वतां गृहस्थादीनामपि ब्रह्मनिष्ठत्वे
 बाधकाभावः । “परीक्ष्य कर्मचितान्लोकान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्”
 (मु०१-२-१२) इत्यादिना विधितः सकलत्यागेन ब्रह्मनिष्ठत्वविव-
 द्धितत्वात् ।

उपसंहरति—*अत एवेति* । *मनूक्तस्य* ।

“मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

सर्वेषणेति । पुत्रैषणा-वित्तैषणा-लोकैषणेत्यादयः । *तथैव प्रतिपादना-
 दिति* । तत्र ह्याश्रमत्रयापेक्षाभिन्नमनुष्ठेयमाश्रमान्तरं वादरायण आचार्यो
 मन्यते । साम्यश्रुतेः-समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते
 “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इत्याद्या । यथेह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टं,
 एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम् । तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्त-
 रस्य । तथा “एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इत्यस्य वेदानु-
 वचनादिभिः समभिव्याहारः “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” इत्यस्य
 च पञ्चाग्निविद्येति बोधितम् ।

यतेरिव विशेषफलराहित्येन केवलं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकारिणां
 ब्रह्मचर्याद्याश्रमिणां फलमस्त्विति शङ्कां निवारयति—*न च भिन्नव-
 द्धिति* । *कर्मचितानिति* । कर्मसम्पादितानित्यर्थः । *निर्वेदमिति* ।
 वैराग्यमित्यर्थः । *अत एवेति* । यतेरेवाधिकारसिद्धेरित्यर्थः । *मुखजाना-
 मिति* । ब्राह्मणानामित्यर्थः । “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इतिश्रुतेः । अत्र
 मुखशब्दस्य मुखजत्वादौ लक्षणा । *लिङ्गधारणमिति* । विष्णो-

बाहुजातोरुजातानां नार्यं धर्मः प्रशस्यते ॥
इत्यादिना विष्णुलिङ्गस्य ये धारका यतयः योग्यतया
वैष्णवशाब्दव्यपदेश्यास्त एव श्रुतिस्मृत्याद्युक्तसाधनसम्पन्नाः
प्रमभाजोऽस्मत्तभाजश्च नेतरे काल्पनिकलिङ्गधारिणो
वैष्णवशैवशाकायभिमानिनः । एतेन “शवादोऽपि सद्यः
सवनाय कल्पते” (श्रीमद्भा०) इत्यादिकमपि व्याख्यातम् । शवाद
इव शवादः आश्रमपरिभ्रष्टः, सवनाय-“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिपन्ति” (बृ० ४-४-२२) इत्याद्युक्तयज्ञफलाय-ज्ञानाय
योग्यो भवति “उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदु-
क्तम्” (ब्र० सू० ३-४-४२) इत्यादिना वेदान्ते भगवता वादरा-
यणेनाश्रमपरिभ्रष्टानां तेषामेव प्रायश्चित्तेन ज्ञानाधिकार-
सूचनात् । सर्वेषामेव योग्यत्वे तु तेषामेव तत्समर्थनं न स्यादि-
त्यास्तां विस्तरः । “मां हि पार्यं व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” (भ०गी० ६-३२)
इतिभगवद्वाक्यं तु साधनभक्त्या कालेन मोक्षाभिप्रायकम् । यथा
चैतत्तथाग्रे वक्ष्यामः । (६-१२)

शिङ्गरूपः सन्यास इति यावत् । *बाहुजातोरुजातानामिति* । क्षत्रियवैश्या-
नामित्यर्थः । “बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य वद्वैश्यः” । इतिश्रुतेः ।
वस्तुतस्तु नेदं वचनं मनुस्मृत्यावुपलभ्यते । किन्तुन्यत्र “मुखजानामयं
धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः” । इति
बौधायनोक्तिरूपेणोपलभ्यत इति ।

ननु पुराणादिषु चारुदात्तादिकानामपि यज्ञफलज्ञानादिकमस्तीति ज्ञायतेऽतो
यतेरेव भक्तेरधिकारस्थापनं नोचितमित्यत आह—एतेन शवादोऽपीति* ।
सूचनानिति । तत्र हि यदि नैष्टिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्णेत किं
तस्य प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकं शुद्धिरस्ति न वेति शङ्कायां “नचाधिकारिकमपि
पतनानुमानात्तद्वोगात्” इत्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रायश्चित्ताभावं प्रतिपाद्य
“उपपूर्वकम्” इत्यादिप्रकृतसूत्रेण तदुपपातकत्वेन स्वीकृत्यैकेषां मतेन तत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

भक्तिः प्रमेया श्रुतिभ्यः । १ । २ । ६

(पुराणेतिहासाभ्याञ्चेति । १ । २ । १०)

(पृथुध्रुवप्रह्लादाम्बरीपशुकसनकनारद-

भजनाचाराच्च । १ । २ । ११)

श्रुतिसिद्धा न वा भक्तिर्न श्रुतौ मोक्षसाधनम् ।

ज्ञानात्परं न संप्रोक्तं न भक्तेः श्रुतिसिद्धता ॥ ९ ॥

नमन्त्यत्र भजन्तेऽत्र लटो लेट्त्वप्रकल्पनात् ।

मोक्षहेतुतया भक्तिर्विहिताचारतोऽपि च ॥ १० ॥

चतुर्थमारचयति—*श्रुतिसिद्धेति* । भक्तिः श्रुतिसिद्धा
नवेति सन्देहे-न सिद्धा । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” । (बृ०उ० २-४-५)

“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इत्यादिश्रुतिश्रुतसंस्थापदेनान्यविषयव्यावृत्त-
ब्रह्ममात्रस्थिताऽन्तःकरणस्य वृत्तिरूपा भक्तिर्वैचर्या प्रतिपादिता तथाप्यनु-
वादस्वरूपेण श्रुतायास्तस्या वैदिकविधिविधेयत्वसिद्धिं विना “आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः” इत्यादिश्रुतिविहितस्य मोक्षसाधनभूतज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वं
तद्वारा च मोक्षसाधनत्वं वर्णयितुमशक्यमित्यतो भक्तेर्वैदिकविहितत्वस्थापनार्थं
चतुर्थाधिकरणं योजयति—*श्रुतिसिद्धेति* । विधेयतया श्रुतिसिद्धेत्यर्थः ।

इत्यादौ दर्शनस्यैव मोक्षसाधनतया भक्तेः कर्तव्यत्वाश्रवणादिति प्राप्ते-उच्यते ।

“यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्च”

“तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद् ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन् ।
आस्य जानन्तो नाम चिह्निक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं
भजामहे” ॥ (ऋ० २-२-२६)

॥दर्शनस्यैवेति॥ । यथा “आत्मा वा अरे” इत्यनेन दर्शनं साहजान्मोक्षसाधनतया विधीयते तथा कयापि श्रुत्या भक्तेः साहजान्मोक्षसाधनस्वविधानाभावेन पूर्वधिकरणैः स्थापितमपि भक्तेर्मोक्षसाधनत्वं न सम्यगित्यभिमानः ।

वेदानां विधेयार्थबोधनस्यानेकप्रकारत्वेनास्माभिरकिञ्चिन्नैर्विधेयतयानवबुद्धेयार्थं पूर्वमीमांसा यदि विधयत्वेन कंचनार्थं साध्यति तदावश्यं सोऽर्थो विहित इत्येव स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तमाह—उच्यते इति॥ ।
॥यं सर्वं देवा इति॥ । मुमुक्षुषः—मोक्षमुक्त्वः, ब्रह्मवादिनः ब्रह्मप्रवक्तारो मुक्ता इत्यर्थः । अथ च देवाः—ब्रह्मप्रभृतयः, यं—परमात्मानं, प्रणमन्ति प्रेमास्पदत्वेन नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्कृष्टे कुर्वन्त्यहैतुर्का भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः” ॥ इत्यादिपुराणवचनसहकृतपूर्वोक्तया श्रुत्या ब्रह्मवादिनां मुमुक्षुणामपि प्रेमास्पदत्वेन नमस्कारकरणरूपार्थस्यापूर्वस्य बोधनमस्मिन्वचनेऽस्ति । उपनिषद्प्राज्ञवचनं प्रदर्श्य मन्त्ररूपश्रुतिवचनं प्रदर्शयति—तमु स्तोतार इति॥ ।

ननु ‘भजामहे’ इति मन्त्रगतस्योपनिषदुक्तपदस्य विधेयत्वं न संभवति । यतो विधिशक्तेः प्रतिबन्धकैवृणामपुरुषस्य परिगणितत्वात् । उक्तञ्च “येषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात् । विधिशक्तिः प्रणश्येत्सु ते सर्वेऽत्राभिप्रायकाः” ॥ ‘यच्छब्दाद्युपबन्धनात्’ इत्यत्रादिशब्देनोत्तमपुरापादेशपि ग्रहणम् । श्रीमता जैमिनिनापि—“अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्म-

इत्यादौ श्रुतौ “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन” (भ०गी० ७-१६) इत्यादौ स्मृती चापूर्वार्थत्वात्, “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” (तै०सं० ५-३-१२) “अग्निहोत्रं जुहोति” (तै०सं० १-५-६) इत्यादाविवापूर्वार्थत्वाल्लटो लेट्त्वप्रकल्पनेन

न्त्रोऽभिधानवाची स्यात्” इति च । इत्यत आह—“चतुर्विधा भजन्ते इति॥ । एवं च स्मृतावपूर्वार्थबोधकत्वस्य विद्यमानत्वेन तद्विहितार्थानुवादके “तमु स्तोतारः” इतिवैदिकवचन उत्तमपुरुषसत्वेऽपि विधेयबोधकत्वकल्पने न कापि हानिः । उत्तमपुरुषादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वं तत्र कल्पयते यत्र कथमप्यन्यवचनैर्विहितत्वं न बोध्यत इति भावः । ननु तत्रैव विधेयत्वं कल्पनीयं यत्र लिङ्लोट्त्वप्रत्ययविशिष्टत्वमस्ति । प्रदर्शितवचनेषु तेषामन्यतमस्याभावात्कथं विधेयत्वमिति शङ्कावारणार्थमाह—“तरतीति॥ । अयमभिप्रायः । अश्वमेधयागो ब्रह्महत्यातरणकारणमित्यादिके सामान्यतो वाक्यार्थेऽवगते पूर्वमेतादृशवाक्यार्थस्याज्ञानाद् वेदानामितरप्रमाणापेक्षारहितानां प्रमाणमूर्धन्यभूतानां सर्वथा प्रमाणत्वेन “तरति ब्रह्महत्याम्” इत्यादिवाक्यजन्यार्थेऽप्रमाणकल्पनाया अयोस्यत्वेनापूर्वार्थस्य विधेयत्वावश्यकत्वेन तद्विधेयकलङ्घितस्य ‘भजत’ इत्यस्य विधेयबोधकत्वार्थं लटो लेट्त्वकल्पनमावश्यकम् । वस्तुतो ‘भजामहे’ ‘नमन्ति’ इत्यादयो लेडन्ता एव प्रयोगाः । “सिन्धुहुलं लेटि” “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इत्यनयोर्विधेयोर्बाहुल्येन वैकल्पिकत्वेन च “आत ऐ” इत्यस्य च छान्दसत्वेन “छन्दसि बहुलम्” इत्यनेन तस्यासार्वाश्रित्यबोधनात् । एवञ्च ‘भजामहे’ ‘नमन्ति’ इत्यस्य लट्प्रयोगसदृशत्वेन भ्रमेण येयं लडिति बुद्धिस्तस्या परिवर्तनम् । यथा “दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्” इत्यत्र बुद्धिविपरिणामस्तथेति भावः ।

नन्वपूर्वार्थत्वेऽपि विधेयत्वं तदैव कल्पयितुं शक्यते यदार्थवादचाभावः सिद्ध्यत् । स च लोके प्रसिद्धेन केनचित्पुरुषार्थो-येणेकौ तस्याचरितत्वेन सिद्धफलकत्वे वा सिद्ध्यति । न चेदर्थ-

नमेयुः इत्यादिबिधिरस्वीकारात्, ध्रुवाद्याचाराच्च मोक्षसाधनतया
कर्तव्यत्वेन श्रुतिप्रसिद्धैव भक्तिः। श्रुतेरयमर्थः। तं—प्रसिद्धं,
उ-इत्यनर्थको निपातः, स्तोतारः-स्तुध्वं, पूर्व्यं-जगत्कारणं, यथा विद-

बादत्वं स्यात् आह—*ध्रुवाद्याचाराच्चेति*। उत्तानपादपुत्रेण नमनादि-
गौणभक्त्यनुष्ठानेन यत्परमेमास्पदस्वरूपलाभेन सुखं लब्धं तत्त्वसुखेन श्रीम-
जागवते तेन प्रगटीकृतम्। “या निवृत्तिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज-
नकथाश्रवणेन वा स्यात्। सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किं त्वन्तका-
सिद्धुल्लितात्पततां विमानात्” ॥ इत्यादिवचनजातेन। आदिपदेन प्रह्लाद-
शुकादीनां ग्रहणम्। प्रह्लादवचनं यथा—“यस्माद्यियाप्रियवियोगसयोग-
जन्मशोकानिना सकलयोगिषु दहमानः। दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाहं
भूमन् भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम्” ॥ इति। तथा शुकस्य वर्णनपरं
सूतवाक्यम्—“इत्थं स्म पृष्टः स तु वादरायणिस्तत्स्मारिताऽनन्तहताखिलेन्द्रियः।
कृच्छ्रत्पुनर्लब्धबहिर्दंशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम्” ॥ इति।

एवञ्च यथा “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत”
इतिविहितत्वं ज्ञानस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणश्च तथैव ‘नमन्ति’ ‘भजामहे’ इत्या-
दिप्रयोगाणां विधायकत्वेन तद्वोधभक्त्यैर्ज्ञानसाधनतया श्रुतिप्रसिद्धमेव
विधेयत्वमित्यभिप्रायेणाह—*मोक्षसाधनतयेत्यादि*। प्रकृतसिद्धान्तोपपत्त्यर्थं
श्रुतेरर्थं प्रदर्शयति—*श्रुतेरयमर्थः इति*। *तं प्रसिद्धमिति*। देवमित्यर्थः।
अनर्थक इति। इह तस्योपादानं च्छन्दःपूर्व्यमित्यभिभावः। *स्तुध्व-
मिति*। ‘स्तोतारः’ इत्यस्य लोयमध्यमपुरुषबहुवचनान्तेन विपरिणामोऽर्थानुसा-
रात्। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्। *जगत्कारणमिति*। फलितार्थ-
कथनमेतत्। ‘पूर्व्यम्’ इत्यस्य पुरातनमित्येव विवरणम्। पूर्व्यमितिविशेषणो-
सर्वतः पुरातनमपेक्षितम्, तच्च यत्सर्वतः पुरातनं तन्नूतनोत्पन्नजगतः कारण-
रूपमेव फलति। “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “तस्मात्परब्रह्मणः

गुणानामानन्त्येऽपि मतिपरिणामावधीत्यर्थः। ऋतस्य-चेदन्तवाक्य-
स्य, गर्भ-प्रतिपाद्यम्, स्तुतेः फलमाह—जनुया पिपर्तनति—जन्म
पूर्यताम्, करणत्वनिर्देशश्छान्दसः। स्तुत्यभावे-अस्य-परमात्मनो
नाम चित्-नामापि, विवक्तन-वदतेति-साधनं वदतेति साधनभक्तिमाहुः

सकाशान्महान्” इत्यादिश्रुतेः। *मतिपरिणामावधीति*। इदमपि फलितार्थ-
कथनम्। ‘यथा विद’ इत्यस्य यथाजानीयेत्ययमेवार्थः। परमात्मनोऽनन्त-
गुणकत्वेनाल्पज्ञाः स्तवनकर्तारो यूयं स्वीयकिञ्चिद्गुणज्ञानानुसारं तं स्तुष्वम्। नास्ति
स्तवने कश्चिन्नियम इति भावः। महिम्नस्तोत्रेऽप्युक्तम्—“अथावाच्यः सर्वैः
स्वमतिपरिणामावधि गृणन्” इति।

वेदान्तवाक्यस्येति। उपनिषद्पस्येत्यर्थः *प्रतिपाद्यमिति*। “तन्नवौपनि-
षदं पुरुषं पृच्छामि” इतिश्रुतेः। *छान्दस इति*। जन्मपूर्यतामितिकर्मकर्तृप्रयोगे
कर्तव्ये ‘जनुया’ इतिकरणनिर्देशश्छान्दस इत्यर्थः। तथा ‘पिपर्तन’ इत्यत्र
तनवादेशोऽपि। जन्मनः पूर्तिं प्राप्तुं जन्मानि समापयतेतिभावः। *नामा-
पीति*। ‘नामचिद्’ इत्यत्र ‘चिद्’ शब्दोऽप्यर्थकः। “चिदित्येपानेककर्मा”
इतिनिरुक्तात्। “सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्चकृष्टीः” इतिऋग्वेदोत्पत्तेः तथैव दृष्टत्वाच्च।
विविक्तनेति। अत्रापि तनवादेशश्छान्दसः। नामोच्चारणश्रवणयोः “नामान्य-
नन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् श्रयवन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः” इत्यादिना
“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्” इत्यादिना च साधनभक्त्यन्तर्गत-
त्वेनायं श्रुतिवचनांशः साधनभक्तिबोधक इत्यभिप्रायेणाह—*साधनं वदतेति*।

श्रुतयः । वचं, ते-तव, महः-तेजो भर्गाख्यं, भजामहे-स्वत्स्वरूपविषयां
प्रेमभक्तिं कुर्म इति । (६-१०)

॥ कथमिति ॥ साधनभक्तिपराः परप्रेमस्वरूपफलभक्त्यर्थं भजन्तु
वा मा, स्वरूपज्ञा वचं तु, ॥ भर्गाख्यमिति ॥ भजामहे एवेति संबन्धः
भाभिः-शक्तिभिर्गच्छति-नानाविधं रामकृष्णादिरूपं प्राप्नोतीत्याकारकम् ।
मुमति-भक्तानुग्रहकारकतो भनबुबिपुक्तमित्यप्यत्र व्याख्याने बोध्यम् ।
‘भजामहे’ अत्रापि ‘भजेमहि’ इति विपरिणामो बोध्यः ।

अस्मिन्मन्त्रे ‘तमु स्तोतार’ इत्युपक्रमेण ‘भजामहे’ इत्युपसंहारेण च
सर्वविधाऽपि भक्तिरनेन मन्त्रेण विहितेति शेषम् । न च मन्त्रस्यायं प्रकाशकत्वेन
विधायकत्वाभावः । एकस्योभयकार्यकर्तृकत्वासम्भवादिति वाच्यम् । “आत्माश्च
सिद्धाः पितरश्च प्रीणीताः” इत्यादिवदुभयकार्यकर्तृकत्वमप्येकस्य दरोदरयते ।
किञ्च यथा “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते” इति मन्त्रे विधायकत्वं स्वीकृतम्,
तथाप्रायस्मरकत्वेऽपि विधायकत्वकल्पने दोषाभावः । उक्तञ्च तन्त्र-
वार्तिके-“विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेनापनीयते । स्वतो विधास्यति ह्येष
नियोगात्स्मारकत्वमिति” ॥ इति । एवमन्येऽपि मन्त्राः “विचक्रमे षुथिवीमेप
पताम्” “वस्य त्री पूर्णा मधुना पदानि” “न सतो दपते सनिष्यन्” त्रिदिवः
षुथिवीमेप पताम्” “तदस्य प्रियमभिपायो अरयाम्” “यो ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वम्” इत्यादयः क्रमेण स्मरणकीर्तन-यादसेवन-दानपूजन-दास्य-चरणोदक-
सेवन-भगवदेकस्मरणार्थां बोधका द्रष्टव्याः ।

अस्मिन् अधिकरणे सूत्रत्रयम् । इदं सूत्रत्रयं स्वप्नेश्वरभाष्ये तदनुसारि-
भवदेवभाष्ये च न स्वीकृतम् । क्रमेण सूत्राणामर्थः-भक्तिः प्रमेयेति । भक्तिः
साधनसाध्यरूपा, श्रुतिभ्यः “तमु स्तोतारः” इत्यादिवेदवचनेभ्यः, प्रमेया-
क्तिवैयतया प्रमातुं योग्येति ।

योगस्तूभयार्थमपेक्षणात्प्रयाजादिवत् । १ । २ । १२

(गौरया तु समाधिसिद्धिः । १ । २ । १३)

भक्तिहेतुर्नवा योगो ज्ञाने तद्विनियोगतः ।

॥ चिच्च भक्तिसाध्यत्वाच्च योगो भक्तिसाधनम् ॥ ११ ॥

ज्ञानभक्त्युभयार्थत्वं चित्तैकाग्र्यस्य साधने ।

योगे स्फुटं प्रयाजादौ काम्यनित्योभयार्थवत् ॥ १२ ॥

पञ्चममारचयति-भक्तीति ॥ योगो भक्तिसाधनं नवेति
सन्देहे-न भवति । “निदिध्यासितव्यः” (वृ० उ० २-४-५) इत्यादिना ज्ञाने

पुराणेतिहासाभ्याञ्चेतीति । अत्र पूर्वसूत्राद् ‘भक्तिः प्रमेया’ इति पदद्वयम-
नुवर्तते । पुराणं श्रीमद्भागवतादिकम् । इतिहासः-महाभारतादिः । ताभ्या-
मपि भक्तिः प्रमेयेति ज्ञायते । वेदायस्य सूक्ष्मत्वेनानिश्चयेऽपि निश्चिन्तायक-
पुराणेतिहासाभ्यां तदर्थनिर्णयो भवतीति भावः । तथा च भागवते-
“तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च
ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा” ॥ इति । महाभारते “क्रियतां मद्बचः शिष्याः सेव्यतां
हरिरीश्वरः । गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि” ॥ इति ।

पृथुधुवप्रह्लादेति । अत्रापि ‘भक्तिः प्रमेया’ इति पदद्वयानुवृत्तिः । पृथुधुवा-
दिशिष्टानां भजनविषयकाचारादपि भक्तिः प्रमेयेति ज्ञायत इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वे सिद्धान्तिते भक्त्यङ्गस्यापि योगस्य ज्ञानाङ्गत्वात्साध-
नार्थं शङ्कानिवारणपूर्वकभक्तेरितरापेक्षितत्वस्य पुनस्थापनार्थं च पञ्चमाधिकरणं
योजयितुमाह-योगो भक्तीति ॥ ननु योगस्य ज्ञानाङ्गत्वे किं प्रमाण-
मित्यत आह-निदिध्यासितव्य इति ॥ “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः”

विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगायोगात् । कचिद्भक्तिसाध्यत्वा-
वगमाच्च । इत्थं चेतुरापेक्षितत्वमसिद्धमिति प्राप्ते—उच्यते । सामा-
न्यतोऽवगतस्य प्रयाजादेः काम्यनित्योभयसाधनत्वमिव चित्तिकाप्रय-
साधनतया सामान्यतोऽवगतस्य योगस्य गौणभक्तिसाध्यत्वेऽपि
ज्ञानभक्त्युभयार्थत्वमदुष्टम् । इत्थं च भक्तेरितरापेक्षितत्वमवाधम् ।
(११-१२) ।

इतिभुतावाप्तिज्ञानं प्रति श्रवणादि साधनतया विधीयते । तत्र निदिध्यासन-
पदेनाष्टाङ्गयोगो बोधित इति भावः । ननु ज्ञानाङ्गस्यापि योगस्य भक्त्यङ्गत्व-
स्वीकारे को दोष इत्यत आह—*ज्ञाने विनियुक्तस्येति* । ननु लोकेऽन्यत्र
विनियुक्त्यापि तद्विन्नकार्यकर्तृत्वं दृश्यते । यथा राजभृत्यो राजकार्याय
गच्छन् मार्गमध्ये स्वसम्बन्धिनोऽपि कार्यं करोति तथात्र ज्ञानाङ्गोऽपि
योगो भक्त्यङ्गो भवत्वित्यत आह—*क्वचिद्भक्तोति* । “वासुदेवे
भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याद्यु वैरोस्यं ज्ञानं यत्तद्वैतुकम्” ॥
इति श्रीमद्भागवतरलोके योगाङ्गतया श्रुताया भक्त्योगसाध्यत्वेन वर्णनमसङ्गतं
स्यादिति भावः । एवञ्च पूर्वोक्तं भक्त्योगादिभिरपेक्षितत्वं बाधितमित्याह—
इत्थं चेतरेति । *काम्यनित्योभयेति* । यथा प्रयाजो वाजपेयादेरङ्गं भवन् तदङ्ग-
दीर्घाद्यादेरप्यङ्गम्, तद्वदङ्गत्वबोधकप्रमाणाविशेषात्केवलं ज्ञानार्थं योगानुष्ठानं
प्रसङ्गेन भक्तिमप्युपकरोतीति भावः । *चित्तैकोप्रथेति* । ध्यातृध्यानध्वेयरूप-
त्रिपुटेर्लयरूपस्यासंप्रज्ञातादिसमाधेरित्यर्थः । तत्र साधनतयावगतस्यासनप्राणाय-
मादेयोगस्य “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” इत्यनेन योगसूत्रेण गौणभक्तिसाध्यत्व-
बोधनेऽपि तस्य ज्ञानस्य परमभक्तेश्च साधनत्वस्वीकारे न दोष इति भावः ।
यद्यपि भक्तिर्माहात्म्यज्ञानमात्रेणैव संभवति, सा समाहितमनस्करवमपि नापेक्षते
तथापि सा तेन दृढीभवतीति बोध्यम्
सूत्रार्थस्तु—योगः—अष्टाङ्गयोगः ‘तु’ शब्दो ज्ञानं केवलं भक्तेः साधनं
योगस्तुभवत्येति ज्ञानाद्देहज्ञानयबोधकः । उभयार्थम्—ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं चेति,
अपेक्षणात्—उभयार्थमपेक्षितत्वात्, प्रयाजवत्—यथा प्रयाजो वाजपेयाङ्गं भवंस्त
दीर्घदीर्घाद्यादेरप्यङ्गं तद्वत् ।

हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात्

सङ्गवत् । १ । २ । १४

भक्तिर्हेया न वा जीवन्मुक्तैर्हेयैव रागिणः ।

केशानुवृत्तेर्दृष्टत्वाद्वागभक्त्योः समर्थतः ॥ १३ ॥

रागो भवानुबन्धीयो हेयो मोक्षगुणो न हि ।

सत्संगवदुपादेयो राग ईश्वरसंश्रयः ॥ १४ ॥

पृष्ठमारचयति—*भक्तिरिति* । भक्तिर्जीवन्मुक्तैर्हेया न वेति
सन्देहे—केशात्मकरागरूपत्वाद्भवेति प्राप्ते—उच्यते । न हेया । भवानुब-

गौण्या तु समाधिसिद्धिरिति । इदं केभ्यश्चित्पदेभ्य उत्तरं सूत्रम् । ननु
“ईश्वरप्रणिधानाद्वा” इति सूत्रेण पतञ्जलिना प्रणिधानाभिधेयस्य भगव-
द्भजनस्य योगसाधनत्वमुक्तं, ततः कथं योगस्य भक्त्यङ्गत्वमित्यत आह—गौण्येति ।
गौण्या—गौणभक्त्या, समाधिसिद्धिः—संप्रज्ञातादिः समाधिः सिद्धयतीति । एवञ्च
तस्य परभक्त्यङ्गत्वस्वीकारे न दोषः ।

योगशास्त्रीयविचारप्रसङ्गेन तच्छास्त्रे रागस्य हेयक्लेशमप्यपरिगणितत्वेन
भक्ते रागरूपत्वस्यात्रोक्ततया हेयत्वमेवेति शङ्कानिवारणार्थं पृष्ठाधिकरणस्य
योजनेत्यभिप्रायेणाह—*भक्तिरिति* । *जीवन्मुक्तैरिति* । “न तस्य प्राणा
उक्रामन्ति, अत्रैव समलीयन्ते” “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” “विसुक्तरच विमुच्यते” इत्यादिश्रुति-
लक्ष्यभूतैरखिलबन्धरहितत्वविशिष्टब्रह्मनिष्ठत्वलक्षणकैरित्यर्थः । *क्लेशात्मक-
रागेति* । “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः” इति-

निवृत्तरागस्वैव क्लेशात्मकतया हेयत्वेन मोक्षानुगुणस्य तस्य स्वस्वङ्ग-
वहेयत्वाद् । रागत्वादिना हेयत्वानुमाने भवानुपनिवृत्त्वस्योपाधि-
त्वात् । वस्तुतो भक्ती प्रीणामीति प्रतीतिसिद्धानुसारात्वाभ्युपगमेऽ-
पीच्छामीति प्रतीतिविषयेच्छास्त्ररूपरागत्वज्ञात्यनभ्युपगमात्स्वरूपा-
सिद्धिरिति रहस्यम् । (१३-१४)

पतञ्जलिना क्लेशेषु रागस्य परिगणितत्वादिति भावः । ॥ भवानुपनिवृत्तिः ॥
संसारसम्बन्धिनो रागस्वैव क्लेशरूपत्वेन त्याज्यत्वमित्यर्थः । ॥ मोक्षानुगुणेति ॥
मोक्षसाधकत्वमित्यर्थः । ॥ ससङ्गवदिति ॥ "सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः" "सङ्गं
त्यक्त्वा सुखी भवेत्" इत्यादिना सङ्गस्य सर्वथा त्याज्यत्वबोधनेऽपि भवानुपनि-
वृत्तस्यैव त्याज्यत्वं स्वीक्रियते न तु मोक्षसाधकस्य ससङ्गस्य, यतः "स एव
साधु कृतः स्वर्गादारमपावृतम्" इत्यनेन तस्य कर्तव्यत्वबोधनात् । एवं च
तद्द्रागरूपस्या अपि भक्तेर्न त्याज्यत्वमिति भावः ।

॥ हेयत्वानुमान इति ॥ ईश्वरविषयकारागो हेयो रागत्वात्पुत्रादिविषयक-
रागवदित्याकारक इत्यर्थः । ॥ उपाधित्वादिति ॥ साध्यव्यापकत्वे सति साध-
नाभ्यापकत्वरूपस्य तस्य प्रकृते हेयत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेनेश्वरविषयकारागो रागरूप-
साधनस्याभ्यापकत्वेन प्रकृते रागरूपहेतोः सोपाधिकत्वेन व्याप्यत्वसिद्धिरूपहेत्वा-
भासत्वेनास्यानुमानस्याप्योप्यत्वादिति भावः । प्रथमोपस्थितपक्षनिमित्तकहेत्वाभास-
शेषदानं परित्यज्य पश्चादुपस्थितहेतुनिमित्तकदोषप्रदर्शनमनुचितमित्यभिप्रायेण
पक्षनिमित्तकदोषं पक्षे हेत्वभावरूपं स्वरूपसिद्धिं प्रदर्शयितुमाह—वस्तुत-
इति ॥ ॥ प्रीणामीति ॥ अनुरागशब्दस्य रागेत्याकारकानुपूर्वीघटितत्वेऽपि द्वयोः
प्रतीतिभेदेन भिन्नार्थकत्वेन भिन्नजातिकत्वं नत्वेकजातिकत्वम्, किंशुकशुकराद्वदत् ।
यथा किंशुकशब्दस्य शुक्याकारकानुपूर्वीघटितत्वेऽपि तत्र किंशुकशब्दस्य
प्रवृत्तिनिर्मिषं वृक्षविशेषत्वम् । शुकस्य च पक्षविशेषत्वम् । एवं च तयोर्भिन्नार्थकत्वेन
भिन्नजातिकत्वं तद्दित्यर्थः । ॥ स्वरूपसिद्धिरिति ॥ एवं च तादृक्त्वशेषमध्य-
परिगणितरागवृत्तिरागत्वज्ञापयेतातोऽनुरागत्वज्ञातेभिन्नत्वेनेश्वरविषयकानुरागो —
तादृक्त्वज्ञाप्यभावेन स्वरूपसिद्धिरिव, शब्दे चाशुप्यवदिति भावः ।

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य-

आधिक्यशब्दात् । १ । २ । १५

(प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः । १ । २ । १६)

अर्थार्थं भजनवदन्यदप्यस्ति वा न वा ।

अस्त्येव तत्तत्कामानां तत्तत्कर्मापदेशतः ॥ १५ ॥

नार्थाद्यर्थं किमप्यन्यत्किन्त्वीशप्रीतिहेतुकम् ।

प्रीत्या तदन्यथासिद्धं प्रीत्यैव फलसंभवात् ॥ १६ ॥

सप्तममारचयति—अर्थेति ॥ भजनवदन्यदप्यर्थार्थसाधन-
तया विहितं नवेति सन्देहे—विहितम् । पशुस्वर्गादिकामानां
"चित्रया यजेत पशुकामः" (तै० सं० २-४-६) "स्वर्गकामो ज्योति-
ष्टोमेन यजेत" (तै० ब्रा०) इत्यादिना पशुवादिफलोद्दे-
शेन चित्रादियागोपदेशात् ।

सुशार्थस्तु—हेया—अत्र—भक्तिपदस्याध्याहारः । भक्तिस्थान्या, रागत्वात्-
रागरूपक्लेशविशेषत्वात्, 'इति'पदं पूर्वपक्षानुकरणद्योतनार्थम्, चेत्—यदि, न-
नैतद्योग्यमितियावत् । उत्तमास्पदत्वात्—उत्तमपरमेश्वररूपाध्यकत्वात् । सस-
ङ्गवत्—यथा सतां सङ्गो न हेयः किन्त्वससङ्ग एव । तथा संसारानुगुणो
रागो हेयो, न मोक्षानुगुण इतियावत् ।

भक्तेः सर्वफलदातृत्वस्थापनार्थं ससमाधिकत्वं योजयितुमाह—भजनवदिति ॥
॥ अर्थार्थेति ॥ । द्रव्यपशुपुत्रादिरूपानेकफलेत्यर्थः ।

६६ वेदप्रामाण्यं चाप्रतिहतम् । तस्मात् भक्तिरेव सर्वार्थसाधनमिति प्राप्ते-
उच्यते । नेतरवर्षसाधनतया विहितम् । अदृष्टे मानाभावाद् ।

प्रीत्यनुकूलन्यापारस्य यागादेः प्रीतिजनकत्वेनान्य-
यासिद्धयेः । न च स्वजन्यप्रीतिसम्बन्धेन कारणात् ।
तदपेक्षयाभ्ययत्वविषयत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रीतित्वेनैव हेतुताया
उचितत्वात् । “सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसा”
(भ० गी० ११-२०-३३) इत्यादिमानाङ्गकैरेव जनकत्व-
मुचितमित्यभिप्रेत्य “अद्वावान् भजते यो माम्” (भ०गी०-
६-४७) इत्यादिभजनाधिक्यबोधकप्रमाणाङ्गके साधनतयैव विहि-

वेदप्रामाण्यमिति । वेदस्यैकरूपेणैव सर्वत्र प्रामाण्यदित्यर्थः ।
अयमभिप्रायः । न च “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” इत्यादिना
भक्तिरेव वेदेन बोधिता, यद्यपि चित्रादियागानां वेदेन
बोधितत्वेऽपि तत्र न वेदस्य प्रामाण्यमितिवक्तुं योक्तव्यम् । यतो यया
युक्त्या वेदस्य प्रामाण्यमेकत्र संसाधनीयं तथैवान्यत्रापि साधयितुं शक्यम् ।
एवञ्च वेदप्रामाण्यस्याप्रतिहतत्वेनोभावपि भक्तिश्चित्रादियागश्च तत्फलकार्यं
विहितविति बोध्यमिति ।

ननु चित्रादियागोऽदृष्टमुत्पाद्य तद्वारा परवादिसाधनं भवेदित्यत आह-
अदृष्ट इति । दृष्टे फले सत्यदृष्टकल्पनाया अन्यायत्वात् “लभ्यमाने फले
दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना” इतिन्यायादित्यर्थः । ननु नहि श्रुतार्थापत्या याग-
जन्यापूर्वकल्पनाभावे यागः कथं परवादिकलमुत्पादयेदित्यत आह-
प्रीतीति । एवञ्च यागः परमात्मनः प्रीतिमुत्पाद्य तद्वारा परवादिकल-
मुत्पादयतीति भावः । प्रीतेः सम्बन्धकुञ्जिप्रवेशेन यागस्यैव फलजनकत्वम-
स्त्वन्याह- *न चेति* । इतोऽपि लाघवाद्वाह- *तदपेक्षेति* । *अद्वा-
वानिति* । सम्पूर्णलोकस्तु “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

तत्वात् । योगादीनां तु “दानमृततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विधिवैश्वान्यैः कृण्वे भक्तिर्हि साध्यते” ॥ (भाग० १०-४७-२४)

अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥ इति । *दानमृतेति* । दानं-
यद्विधेदिषु दत्तम्, मृतम्-चान्द्रायणप्रभृति, तपः-कायिकवाचिकमान-
सिकभेदेन त्रिविधम्, होमः-अग्निहोत्रादिः, जपः-उपांशुवादिभेदेनानेकप्रकारक
दृष्टदेवतामन्त्रोच्चारणरूपः, संयमः-बाह्येन्द्रियाणां परमेश्वरप्रेमोत्पादकविषय-
भिन्नविषयेभ्यो निवर्तनम्, श्रेयोभिरन्यैः-कर्मपात्रप्रदानेकयज्ञादिकर्मभिरित्यर्थः ।
कृण्वे इति । एवञ्च सर्वकर्मभिः कृण्वे भक्तिरूपघते, तथा सन्नुष्टश्च परमात्मा
तत्तद्गन्तव्यनुसारं तत्फलानि प्रददाति । एवञ्च भक्तिरेव सर्वकर्मणां
फलदेतिसिद्धमिति ।

सुत्रार्थस्तु-तदेव-परमात्मभजनमेव, मुख्यमित्याप्याहारः । कर्मिज्ञानि-
योगिभ्यः-कर्मिभिर्ज्ञानिभिर्योगिभिश्च स्वस्वकृतकर्मज्ञानयोगैर्यद्यत्सार्थं तत्फलजन-
कभक्तिद्वारैव साधनीयमतस्तेभ्यः, भक्तस्येति शेषः । आधिक्यशब्दात्-वेदरूपगीतायां
श्रेष्ठत्वस्य प्रतिपादनात् । “तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवान्जुन ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरा-
त्माना । अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥ इत्यादिनेति शेषः ।
विशिष्टस्याधिक्ये विशेषणस्याप्याधिक्यं फलतोतिभावः ।

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेरिति-प्रश्नः-अनुनकृतानुयोगः, निरूपणम्-
भगवद्भक्तोत्तरम्, तान्याम्, अधिक्यसिद्धेः-मुख्यत्वसिद्धेरित्यर्थः-सर्वापेक्षतो
भक्तेरित्यध्याहारो बोध्यः । अत्र “एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पशुं पास्तु । ये
चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः” । इत्यनुनकृतप्रश्नानन्तरम् “मय्यासंक्ते-
मना ये मां” इत्यादिना भगवता प्रदत्तं विस्तृतमुत्तरं पदश्लोकात्मकं सर्व-
मप्यस्य सूत्रस्य सम्बन्धि ज्ञेयम् ।

नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥१२॥१७
(तस्यां तत्त्वे चानवस्थानात् ॥ १॥२॥१८)

श्रद्धापि भक्तिवन्मुख्या नो वा मुख्य्या यतः श्रुतौ ।
स्मृतौ च भक्तिवचस्या उक्तावश्यकता मुहुः ॥ १७ ॥
न सा मुख्य्या भवेत्सर्वविहिताङ्गत्वतस्तथा ।
मुख्यत्वे तत्र तत्रापित्यनवस्थाप्रसक्तितः ॥ १८ ॥

इत्यादिप्रमाणाद्भक्तिसाधनतयैव विहितत्वस्य विवक्षितत्वात्सक-
लसाधनसाध्या भक्तिरेव सर्वार्थसाधनमिति सिद्धम् । (१५-१६)
अष्टममारचयति ॥ श्रद्धापीति ॥ यथा भक्तिर्मुख्या तथा श्रद्धापि
मुख्या नवेति सन्देहे—मुख्या । छान्दोग्ये श्वेतकेतुं प्रति
तत्त्वमुपदिशतोहालकेनासकृत् “श्रद्धस्व सोम्य” (छां० ६-१२-२)

योगस्य यथा साध्यान्मोक्षप्रापकत्वं निराकृत्य भक्त्यङ्गत्वं निर्णीतं तथा
श्रद्धाया अपि निर्णयं कर्तुमष्टमाधिकरणं योजयति—यथा भक्तिरिति ॥
॥ श्रद्धस्व सोम्येतीति ॥ अयमभिप्रायः । तत्र तत्त्वस्यानेकप्रकारेणोहालके-
नर्पिणा कथनेऽपि तस्यान्वन्तसूक्ष्मबुद्धिगम्यतया सम्यक्चिन्तयित्वा विना तस्य
सर्वप्रकारेण ज्ञानुमशक्यतया श्रद्धासत्त्वे कालान्तरेण ज्ञानस्य संभावनयानेक-
वारमुहालकेन श्वेतकेतुं प्रति श्रद्धां कुर्वित्युपदिष्टमिति । नन्वेकवारं
‘श्रद्धस्व’ इत्युपदिष्टत्वेऽपि कथं तस्य मोक्षं प्रति भक्तिवद्मुख्यत्वं ज्ञातुं
सुशक्यम्, भक्त्यङ्गत्वेनापि तद्वचनं योजयितुं शक्यमित्यत आह—

इत्युक्त्या भगवता च गीतायां “श्रद्धावान् भजते यो माम्”
(भ०गी० ६-४७) इत्यादिनाऽऽवश्यकत्वसूचनेन मुख्यत्वज्ञापनादि-
तिप्राप्ते—उच्यते । न श्रद्धा भक्तिवन्मुख्या, सर्वविहिताङ्गत्वात् ।
किञ्च श्रद्धाया मुख्यत्वे श्रद्धायामपि श्रद्धासापेक्षा तत्र मते प्राप्तेत्य-
नवस्था स्यात् । नचाङ्गत्वेऽपि तदोपतादवस्थ्यम्, अङ्गानामपि

॥ गीतायामिति ॥ यद्यप्यत्र वचने श्रद्धावतो भजनाधिकार उक्त इति प्रतीतेः
श्रद्धाया अङ्गत्वं ज्ञायते, तथापि श्रद्धावतो भजनाधिकार इत्येतावत्या प्रतीत्या
श्रद्धाया भक्त्यङ्गत्वं वर्णयितुमशक्यम्, नोचेदेतयैव युक्त्या “वनीभूत्वा प्रव्रजेत्”
इतिश्रुतेर्वानप्रस्थाश्रमयुक्तस्य संन्यासाधिकारबोधिकाया वानप्रस्थाश्रमस्य
संन्यासाश्रमाङ्गत्वापत्तेः । तथा च वानप्रस्थाश्रमाभावे संन्यासाश्रम-
स्वीकारस्याशास्त्रीयत्वापत्तेः । न चैतद्योस्य “यद्दहरेव विरजेत्-
दहरेव प्रव्रजेत्” इतिश्रुत्या विरोधात् । एवं च श्रद्धा स्वतन्त्रमेव भक्तिवन्मोक्षा-
ङ्गमिति । निराकरोति—न श्रद्धेति ॥ अयमभिप्रायः । वानप्रस्थाश्रमस्य
संन्यासाश्रमाङ्गत्वबोधने “यद्दहरेव विरजेत्” इतिश्रुतिविरोधः, परन्त्वत्र
श्रद्धाया भक्त्यङ्गत्वकल्पने वचनविराधाभावेन तथा कल्पनीयमिति ।

॥ सर्वविहिताङ्गत्वादिति ॥ “श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हृयते
हविः” इतिश्रुतेः । अत्र “अग्निः समिध्यते” इति सर्वसाध्योपलक्षकम् । एवं
च साधनबोधिन्त्या तृतीयाश्रुत्या सर्वसाध्यान्तर्गतभजनरूपसाध्यसाधन-
त्वमपि श्रद्धाया स्थितमेव । किञ्च श्रद्धाया मोक्षनिरूपितमुख्याङ्गत्वस्वीकारे
श्रद्धायाः सकलसाध्यसाधनकत्वेन सकलसाध्यान्तर्गतश्रद्धाया अपि श्रद्धापेक्षत्वं
प्राप्तम् । तत्स्वीकारे त्वनवस्थैवान्तरहिता प्राप्नोतीत्याह—श्रद्धाया मुख्यत्व
इति ॥ नन्वङ्गमस्तु श्रद्धा तथाप्यङ्गभूतायां तस्यां पुरुषप्रवृत्तिसिद्धयर्थं
श्रद्धाया अपेक्षितत्वेन पुनरप्यनवस्था तदवस्था स्यादित्याह—न चाङ्गत्वेऽपीति ॥ ।

श्रद्धासापेक्षत्वादिति वाच्यम् । श्रद्धाविषयप्रधाननिदानतयाङ्गानां प्रधानश्रद्धयैव निर्वाहात् ।

ननु यथा सिद्धान्ते मोक्षहेतुपरमातिशयिनोऽनुरागस्य कीर्तनादिसमयोत्पेक्षदनुरागसाध्यत्वेऽपि नानवस्था, तथा तादृशश्रद्धाया निरुक्तश्रद्धासाध्यत्वेऽपि को दोष इति चेन्मैवम् । तथा सति लाघवाच्छ्रद्धाभक्त्योरभेदापत्तिः, । नचेष्टापत्तिः 'श्रद्धे' 'भजे' इत्यध्यक्षविषययोर्वैलक्षण्यप्रत्यक्षात् । (१७-१८)

उत्तरमाह—*श्रद्धेति* । अयमभिप्रायः । मुख्येऽङ्गिनि प्रवृत्त्यर्थं श्रद्धापेक्ष्यते तथा प्रधानविषयकश्रद्धयाऽङ्गेषु मनुष्यप्रवृत्त्युपपत्तौ तत्रान्यश्रद्धापेक्षाभावेनानवस्थापत्यभावात् । यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इतिश्रुतिविहितभूतिफलकवायुदेवताकपशुयागे "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेन उपधावति" इत्याद्यर्थवादेन भूतिफलकवायुदेवतात्मकपशुयागः कर्तव्य इतिमुख्ययागविषयिण्यां श्रद्धायामुत्पन्नायां तथैव मुख्ययागनिर्वाहार्थमङ्गेषु प्राशस्त्यबोधकार्यवादाभावेऽपि यथा नान्तरीयकतया प्रवृत्तित्तयैवाप्रापीति ।

ननु यथेश्वरविषयकपरमप्रेम्णो मोक्षहेतुत्वेऽपि तस्य सिद्धिः कीर्तनादिकालिकोत्पन्नेपरप्रेम्णा भवति, एवं च परप्रेम्णः प्रेमापेक्षत्वेऽपि नानवस्था तत्र स्वीक्रियते तथात्रापि परमेश्वरविषयकोऽङ्गश्रद्धायाः कीर्तनाद्यङ्गविषयकेष्वङ्गश्रद्धासापेक्षत्वेऽपि कथमनवस्था स्यादित्याह—*नन्विति* । उत्तरमाह—*तथा सतीत्यादि* । अयमभिप्रायः । श्रद्धायाः परभक्तेश्च मोक्षकारणत्वे परस्परसापेक्षमुभयं दर्शपूर्णमासवत्कारणं वक्तव्यमथवाऽन्युत्पादकतृणारणिमणिवत्परस्परं निरपेक्षतया कारणं वक्तव्यम् । तत्र परस्परनिरपेक्षतया कारणमसंभवि । "श्रद्धाभक्त्यानयोगादवेहि" इतिवचनविरोधापत्तेः । अनेन वचनेनोभयकारणकत्वं ज्ञायते । परस्परसापेक्षतया मुख्यत्वरूपेण कारणत्वपत्तेः "श्रद्धया

ब्रह्मकारणं तु भक्तौ तस्यानुज्ञानाय

सामान्यात् । १ । २ । १६

विचार औपनिषदो भक्तिहेतुर्न वा न च ।

भक्तिहेतुर्ज्ञानहेतौ भक्तिहेतोरनन्वयात् ॥ १९ ॥

द्वयते हविः" इत्यादेः श्रद्धायाः सकलसाध्यसाधनत्वबोधकवचनस्य विरोधापत्तिः । किञ्च तत्पक्षे भक्तिः श्रद्धास्वरूपं गौरवेण भिन्नतया वर्णयितुमशक्यम् । मोक्षकारणं या परमेश्वरविषयिणी श्रद्धा सा भक्तिरूपैव । भक्तिरपि श्रद्धारूपैव । उभयोरेकरूपत्वाङ्गीकरणे तु "श्रद्धाभक्त्यानयोगादवेहि" इत्यादिवचने पूर्वयोर्बोधनस्यासङ्गत्यापत्तेः । किञ्च 'श्रद्धे' 'भजे' इतिभिन्नरूपेण प्रतीत्या वैलक्षण्यप्रत्यक्षस्यासङ्गत्यापत्तेः । तस्माद्भक्तिर्मोक्षे प्रधानकारणं श्रद्धा तु तदङ्गतया परम्परया मोक्षे कारणमित्येव समञ्जसमिति ।

सूत्रार्थस्तु—अत्र भक्तिपदाध्याहारः । श्रद्धा—आदरबुद्धिः, नैव—भक्तिवेन नैव स्वीकर्तुं योग्या । तुशब्दः श्रद्धाभक्त्योर्वैलक्षण्यसूचकः, साधारणयात् श्रद्धायाः कर्ममात्रसाधारणत्वात् । परभक्तेस्तु मोक्षमात्राङ्गत्वादिति ।

तस्यां तत्त्वे चानवस्थानादिति । तस्यामितिसौत्रत्वात् षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अथवा तत्त्वपदबोध्यमुख्यत्वधर्माधिरणविवक्षा वा सप्तमी । तस्याम्—श्रद्धयाम्, तत्त्वे—मुख्यत्वे, अनवस्थानात्—अनवस्थापातात् । सर्वस्य मुख्यस्य श्रद्धासापेक्षत्वात्तत्र तत्र श्रद्धापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादितिभावः । चकारः पूर्वसूत्रे श्रद्धाभक्त्योरेकरूपत्ववारणार्थं 'श्रद्धे' 'भजे' इतिभेदबोधकप्रत्यक्षप्रतीतिरूपहेतुसमुच्चयार्थं इतिबोध्यम् ।

यद्यपि योगादिकानां भक्त्यङ्गत्वनिर्णयेन मुख्यसाध्यत्वं निरस्तं तथापि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिकं विधीयते । तथा च श्रवणादिदृष्टया ज्ञानस्य प्राप्तसाध्यत्वत्यागेन श्रवणादेर्भक्त्यङ्गत्ववधीकारे च प्रमाणाभावेन श्रवणादि कथं

विचारो ब्रह्मविज्ञानद्वारा भक्तेस्तु कारणम् ।
 अज्ञानानोरं कफलनियमस्यैव दर्शनात् ॥ २० ॥
 मुख्यो ज्ञान इव ब्रह्मविचारो वा न वा भवेत् ।
 विचारसाध्यज्ञानेन साध्यभक्तिर्न तं विना ॥ २१ ॥
 मैवं ज्ञाने विकल्पोऽस्ति गौणभक्तिविचारयोः ।
 हरिभक्तिसुखासक्ता गौणभक्त्यैव तद्विदः ॥ २२ ॥

नवममारचयति—विचार इति* । श्रवणाद्यात्मको वेदान्तवाक्य-
 विचारो भक्तिहेतुर्नवेति सन्देहे—न भक्तिहेतुः, ज्ञानहेतौ श्रवणादौ
 विरक्ताद्यधिकारिके—भक्तिहेतोः भावप्रधानो निर्देशः, भक्तिहेतुत्व-
 स्यासम्भवात् । भक्तिहेतूनां सर्वाधिकारिकत्वस्याग्रे वक्ष्यमाण-

भक्त्यभितिशब्दानिवारणपरं नवमाधिकरणमित्याद्यभिप्रायेणाह—*श्रवणाद्येति* ।
 भादिपदं मननादिबोधकम् । *विरक्ताद्यधिकारिक इति* । ज्ञानस्य हेतुभूत-
 श्रवणमननादौ सर्वस्माद्विरक्तेऽधिकारिणीत्यर्थः । अयमभिप्रायः । सुयोग्योऽ-
 धिकारी सर्वमपि साध्यजातं साधयितुमर्हत्येव । यथोपनयनपूर्वकवेदाध्ययन-
 युक्तः समर्थो धनी ज्ञानसंपन्नोऽनेकफलकयावत्कृत्वधिकारी न तु ज्ञानद्रव्य-
 सामर्थ्यरहितो ज्ञानद्रव्यसामर्थ्यसाधनसाध्यकृत्वधिकारी, विरोधात्, तथा
 प्रकृते भक्तेरधिकारी योऽविरक्तः स ज्ञानस्य हेतुभूते विरक्ताचरणीयश्रवणादौ
 नाधिकारी विरोधादिति । ननु भक्तिकारणेषु श्रद्धाचंनवन्दनादिषु यथा

त्वात्, ज्ञानसाधनेत्वेनावगतस्य भक्तिं प्रति साधनः वा योगाच्चेति
 प्राप्ते—उच्यते । “तस्याभिध्यानाद्योजनाच्चत्वंभावाद्भूम्यश्चान्ते
 विश्वमायानिवृत्तिः” (श्वे० १-१०) इति वाक्यैकवाक्यतातुरो-
 धाद्विविधितविवेकेन भवत्ये ज्ञानसाधनतया वेदान्तेषु श्रवणादेः
 कथनाद्विज्ञानद्वारा भक्तौ श्रवणादिरुपाय इति ।

विरक्तस्याविरक्तस्य सर्वस्याप्यधिकारस्तथा ज्ञानहेतुषु श्रवणादिषु कृतो न
 सर्वाधिकारः । न च विरक्ताधिकारिके श्रवणादावविरक्तस्य नाधिकारो
 विरोधादित्युक्तमिति वाच्यम् । श्रवणजन्यज्ञानात्पूर्वं विरोधाभावादिति
 चेदुच्यते । भक्तिहेतुत्वचंनानादिषु वचनात्तथासर्वाधिकारकत्वस्वीकारेऽपि
 ज्ञानकारणश्रवणादौ तथावचनाभावेन नाधिकार इति भावः । ननु भक्त्येदि
 ज्ञानं साधनं, भक्तेश्चाविरक्तस्याधिकारस्तर्हि भक्तिसाधनज्ञानसाधनश्रवणादा-
 वविरक्तस्याधिकारोऽवश्यमङ्गीकरणीय एव । तथाऽस्वीकारे च ज्ञानादेर्भक्त्य-
 ङ्गत्वमेव न स्यादिति चेदत आह—*ज्ञानसाधनत्वेनेति* । श्रवणादौ ज्ञानसाधने
 भक्तिसाधनकत्वस्य कुत्रचिदधिकारिणि दृष्टेऽपि न नियमः । गोप्यादिषु पर-
 भक्तिसाधकेष्वदृष्टत्वात् । ज्ञानसाधनस्य तस्य भक्तिसाधनत्वस्वीकारे सर्वदा-
 वश्यमङ्गीकरणीयत्वापत्त्या तद्विना भक्तेरसिद्धयापत्तेरतो ज्ञानार्थं
 श्रवणादेरावश्यकत्वेऽपि यत्र विना ज्ञानं भक्तिर्भवति तत्र श्रवणादेर्नास्त्येवा-
 वश्यकताऽतो भक्त्यङ्गत्वस्वीकरणं श्रवणादेर्न योस्यमितिभावः ।

सिद्धान्तमाह—*उच्यते इति* । *तस्याभिध्यानादिति* । श्रुतेरवशिष्टं
 वाक्यम्—“चरं प्रधानमसृताचरं हरः चरात्मानावीशते देव एकः” इतिबोधम् ।
 अस्त्यार्थः—सर्वजगत्सर्जनी माया, अमृत—(अविनाशि)—अक्षरपद-
 वाच्यो हरः जीवात्मा, मायाजीवात्मनोः शासक एको देवः परमात्माऽस्ति ।

सटीकभक्त्यधिकरणमालायां—

वर्णकान्तरमाह मुख्य इति* । ज्ञान इव ब्रह्मविचारो भक्तौ प्रधानं नवेति सन्देहे—भवति प्रधानं विचारसाध्यज्ञानसाध्याया तस्य ध्यानकरखेनाहं स पूर्वतियोजनेन तत्स्वरूपप्रापया च सकलसायानिद्व-
त्तिर्भवतीति । अयमभिप्रायः । सम्यग्ज्ञानं विना परभक्तेः सर्वथाशक्यत्वमेव । तज्-
ज्ञानमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा भवतु परन्तु तदावश्यकमेव । गोपीपिबह
जन्मनि ज्ञानार्थं श्रवणादिकानुष्ठानस्यादृष्टत्वेऽपि परभक्तिप्राप्तिरू-
पलिङ्गेन पूर्वजन्मनि तासां तदनुष्ठानकर्तृकत्वकल्पनात् । एवञ्च परभक्त्यर्थं
श्रवणादीनामस्वेवावश्यकता । यद्यपि श्रवणादिकानां साक्षाद्-
कथ्यत्वं नास्ति तथापि ज्ञानद्वारा तेषां श्रवणादिसाधनानां भक्त्युप-
कारकत्वं स्वीकार्यमत एव वेदान्तेषु “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः” इत्यादिश्रुत्या भक्त्यायेव ज्ञानसाधनतया तेषां
विधानादिति ।

ननु ज्ञानस्य स्या वेदान्तवाक्यविचारः साधनं तथा गौणभक्तिरपि ।
तथा च श्रुत्यवतारभूतासु गोपीषु पूर्वजन्मनि श्रवणादिकर्तृक-
त्वकल्पनाया नोपयोग इति चेत्सत्यमेतदभिप्रायेणैवास्मिन्नधिकरणे ज्ञानस्य
गौणभक्तितोऽप्युदयसंभवाद्विचारस्य ज्ञानोत्पत्तौ क्वचिदधिकारिविशेष
आवश्यकत्वेऽपि सर्वत्र ज्ञानप्राप्तौ न ब्रह्मविचारस्यावश्यकतेति
सिद्धान्तं प्रतिपादयितुं वर्णकान्तरमाह—ज्ञान इवेति* । *प्रधानमिति* ।
नन्वत्र भक्तिं प्रति प्रधानसाधनयोर्ज्ञानविचारयोः परस्परं कथं साध्यसाधनभावः,
“गुणानां च परार्थत्वादसम्यग्ः समत्वात्स्यात्” इतिन्यायविरोधादिति-
चेन्न । नात्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः, किन्तु “गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनु-
रुध्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते” ॥ इत्येव न्यायोऽत्र
प्रवर्तते । अनयोर्न्याययोरस्येव विषयविभागः, यत्र परस्परनिरपेक्षकारणसमु-
दायस्तत्र पूर्वोक्तन्यायः । यत्र च कारणोपकारोपकारकत्वस्वीकारं विना
तेषां मुख्यकार्योत्पादने न सामर्थ्यं तत्र द्वितीयन्यायप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
ननु सर्वदैव ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्त्राह—

भक्तेर्विचारं विनानुपपत्तेः । अत एव “आसुप्तेरामृतेः कालं नये-
द्वेदान्तचिन्तया” इत्यादिना मुमुक्षुं प्रति विचारो नित्यवदुक्त
इति प्राते-उच्यते । न प्रधानम्, तत्त्वज्ञानं प्रति गौणभक्तिविचारयो-
र्वैकल्पिककारणतयाऽधिकारिविशेषे ज्ञानं प्रति विचारस्यावश्यक-
त्वेऽपि भक्तिसुखासक्त्यप्रति तस्यानावश्यकत्वात्, भजनीयस्वरूप-

आसुप्तेरिति । अस्मिन् वचने यद्यपि “अहरहः सन्ध्यासुपासीत”
इतिवन्नित्यत्वबोधकव्रीह्याबोधकं पदद्वित्वं नास्ति तथापि “यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोति” इत्यत्र यथा ‘यावज्जीवम्’ इति नित्यत्वसूचकपदमस्ति तथाच ‘आसुप्तेः’
‘आमृतेः’ इतिपदद्वयेन वेदान्तविचारस्य नित्यत्वसूचनादिति भावः ।

सिद्धान्तमाह—उच्यते इति* । अयमभिप्रायः । “भक्त्या मामभि-
जानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः” इत्यादिवचनैर्गौणभक्तेर्ज्ञानकारणत्वं
बोध्यते, “आत्मा वा श्रेरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादिभिश्च
ब्रह्मविचारमननादेर्ज्ञानं प्रति साधनत्वमुच्यतेऽतोऽत्र ज्ञानं प्रति
साधनद्वयस्य समुच्चय उताधिकारिविशेषोपापेक्षया विकल्प इतिविचारे
विकल्प एव योग्यः, यतो परार्थो भक्तौ प्राणिमात्रस्याधिकारः, ब्रह्मविचारे
च साधनचतुष्टयसंपन्नस्य यतेरेव । यदि साधनद्वयस्य ज्ञानं प्रति समुच्चयः
स्वीक्रियेत तदा प्राणिमात्रस्य भक्तावधिकारकथनं व्यर्थमेव भवेदतो विकल्प एव
ज्ञानं प्रति ब्रह्मविचारगौणभक्त्योः स्वीकरणीयः । ज्ञानस्योपयोगस्तु भजनीय-
परमात्मनो यथार्थस्वरूपसाक्षात्कार एव, स च गौणभक्त्याधिकारिविशेषे
संभवत्येवेति । *वैराग्यं न स्यादिति* । अयमभिप्रायः । भक्तेरुपायो ज्ञानम् ।
तच्च साधनचतुष्टयं संपत्तिं विनाऽसम्भवि । साधनचतुष्टयं च तद्घटकेहामुत्रार्थफल-
भोगविरागशमदमादिसंपत्त्यादिकं विना न संभवति, सा चासक्तिराहित्यं
विनासंभवत्यतो भक्तिसुखासक्तेषु वैराग्याभावेन वैराग्यादिमूलकारणपरम्प-

निर्लेखस्य गौणभक्तितोऽपि सम्भवात् । नचैवं भक्तिसुखाद्वैराग्यं
न स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः ।

“निवृत्ततर्पणपुगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥”

(भाग० १-१-६)

इत्यादिनोत्तमश्लोकगुणानुवादस्य ब्रह्मविदुपुगीयमानत्वभव-
रोगनिवर्तकत्वसुन्दरतमविषयकत्वेन श्रोत्रमनःप्रीतिविषयकत्वक-

रवा भक्तेरसम्भव एवेति । *इष्टापत्तेरिति* । इदमाकृतम् । ज्ञानं प्रति दधा
साधनचतुष्टयसंपन्नमुमुक्षुकृतश्रवणादिकारणं तथा भक्ताचरितगौणभक्तिरपि ।
अतो गौणभक्त्या सिद्धज्ञानिनो भक्तिसुखासक्तव इष्टापत्तिरेव ।

ननु विशेषाधिकारिणः साधनचतुष्टयसंपन्नस्य भक्तिसुखासक्तत्वे वैराग्य-
हान्या साधनचतुष्टयसम्पत्त्यभावेन ज्ञानानुत्पत्त्या भक्तेरभाव इति चेन्न, “आत्मा-
रामाश्च मुक्तयो निमग्न्या आप्युरुक्मे । कुर्वन्त्यहेतुर्की भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः” ॥
इतिवचननिचयप्रामाण्येन ‘इहामुत्रार्थफलभोगविरागः’ इत्यत्र परमात्मभक्ति-
जन्यसुखरूपफलातिरिक्तफलस्य ग्रहणेन भक्तिसुखासक्तत्वेऽपि मुमुक्षुत्वसंभवेन
ज्ञानोत्पत्त्या भक्तिरूपघटैव । एवञ्च भक्तिसुखाद्वैराग्यं न स्यादितिष्टापत्तिरेवेति ।
अत्र प्रमाणाह—*निवृत्तेति* । अस्यायं—गततृणैर्मुक्तैरिति यावत्,
वर्त्यात् परमात्मगुणानुवादात्, भुमुक्षुणामप्युपादेयत्वार्थमाह—भवौषधादिति-
संसाररूपरोगरूप नाशकात्, विषयिणामुपादेयत्वमाह—श्रोत्रमनोभिरामादिति ।
आत्मघातिनः पशुघातिनो वा प्रवृत्तिर्न दृश्यतेऽत आह—विनापरिवृत्ति । अपगता
शुग् यस्मात्सोऽपशुघातात् तं हन्तीत्यपशुगन्तस्मात् । अथवा पशुघ्नादिति-
च्छेदस्तदा पशुघातिनः कर्मपरैरवरान्नीकर्तुमीमांसकादित्यर्थः । अनेन
स्पष्टमेवौक्तं मुक्ता अपि परमात्मगुणानुवादादिरक्ता न भवन्तीति ।

अनेन जडकल्पधिरक्तिविषयत्वाकथनात् । स्यादेतत् । अल्पायास-
साध्याया भक्तेः कष्टसाधयेन विचारेण विकल्पस्तु कथमित्येन-
विचाररूपेव श्रवणादिभक्तेरपि स्वफलजनने वस्तुतो यद्वाद्यनुष्ठान-
साध्यश्रद्धासापेक्षतयाऽऽयासाविशेषाद्विकल्पः सम्भवतीत्यवेहि ।

नन्वथापि न सम्भवति तयोद्वारेक्याभावात् । श्रीहृदयत्रयोद्वारै-
क्यादेव विकल्पाभ्युपगमात् । प्रकृते तु वेदान्तविचारेणाप्रामाण्यदि-
शङ्कानिवृत्त्या तत्वबोधः, साधनभक्त्या तु भगवदनुग्रहेणेति द्वारभेद
एव, तस्माद्विकल्प एव । द्वारभेदे प्रयाजावघातयोर्विकल्पादर्शना-

अल्पायाससाध्यमहाप्रयाससाध्ययोर्विकल्पो न संभवति, यतो मनुजस्य
अल्पायाससाध्यकर्मकरणे स्वाभाविक्येव प्रवृत्तिरतो ब्रह्मविचारे कश्चिदपि न
प्रवर्तेतातो कथं विकल्प इत्याशयेन शङ्कते—*स्यादेतदिति* ।
यज्ञाद्यनुष्ठानेति । अत्रेदमाकृतम् । यथा ब्रह्मविचारः साधनचतुष्टयसंपन्ना
संपादयितुं कष्टकारकस्तथेह जन्मनि जन्मान्तरे वा श्रवणादिगौणभक्तेरपि
“दानवततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विचित्रैश्चान्यैः कृष्ये भक्तिर्हि
साध्यते” ॥ इत्यादिवचनैर्यज्ञाद्यनुष्ठानसाध्यवास्तविकश्रद्धापोषितत्वेनोभयोः
समानायाससाध्यतया यथासुचि यथाधिकारं विकल्पः संभवत्येवेति ।

एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वे सति द्वारैक्यमेव विकल्पप्रयोजकम्, गौण-
भक्तिश्रवणादिकयोस्तद्भावद्विकल्पो न संभवतीति शङ्कते—*नन्विति* ।
द्वारैक्यस्य विकल्पप्रयोजकत्वं उदाहरणमाह—*वीहोति* । तद्वदत्र द्वारभेदो
नास्तीति प्रतिपादयति—*प्रकृते त्विति* । एकत्र प्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिरपरत्र
भगवदनुग्रह इतिद्वारभेद इतिभावः । यत्र द्वारभेदस्तत्र विकल्पो न
स्वीक्रियतेऽत्रोदाहरणं प्रदर्शयति—*प्रयाजेति* । प्रयाजावघातजन्यापूर्वोभेदा-
दित्यर्थः । द्वारभेदेऽपि यत्रैकप्रयोगविधिसम्बन्धित्वं नास्ति फलैक्यं चास्ति तत्रापि
विकल्पः स्वीक्रियत एव । एवञ्चैकविधिपरिगृहीतत्वं एव द्वारैक्यं विकल्प-

सटीकमन्त्र्यधिकरणमालायां—

विति चेन्नैवम् । हरिभक्तिवेदान्तविचारयोर्द्वारभेदेऽप्येकप्रयोगविधि-
परिच्छेदित्वाभावादुद्भिद्वलभिद्यागयोरिव विकल्पसम्भवात् । यद्यपि
विकल्पोऽष्टदोषदुष्टः । तथाहि । यदे हरिभक्तिज्ञानसाधनं, तर्हि
वेदान्तविचारबोधकवाक्यस्य प्रामाण्यं परित्यक्तं स्यात् । अप्राप्तं
वाऽप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । यदा पुनर्वेदान्तविचारः साधनम्,
तदा वेदान्तविचारबोधकवाक्यस्य पूर्वं त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत,
पूर्वं स्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येत प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वी-
कारः त्यक्तस्वीकारः, स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतुष्टयं वेदान्त-
विचारावेदकवाक्ये । तथा हरिभक्त्यावेदकवाक्योऽपि दोषचतुष्टये
योजिते सत्यष्टौ दोषाः संपद्यन्ते । तस्मान्न विकल्पो युक्तः, किन्तु
कथंचिदङ्गाङ्गिभावेन समुच्चय एव युक्तः । हरिभक्त्यान्तःकरणशुद्ध्या
वेदान्तविचारेण ज्ञानप्राप्त्या परभक्तिरितिचेत्-विकल्पस्याष्टदोष-
दुष्टत्वेऽपि ब्रीहियवयोरिव प्रामाण्यसिद्धस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ।
अन्यथा भक्तेः सर्वाधिकारिकत्वबोधकवाक्यानामप्रामाण्यं

प्रयोजकमन्त्र्यैकफलसाधनत्वमेव विकल्पप्रयोजकमित्यभिप्रायेणाह—*नैवमिति* ।
ननु विकल्पस्वीकारेऽष्टदोषप्राप्तिस्तदपेक्षया कथञ्चिदङ्गाङ्गिभावस्वीकारेण समुच्चय
पूर्वोचित इत्यत आह—*यद्यपीति* । दोषाष्टकं प्रदर्शयति-
तथाहीति । यत्र साधनद्वयं विहितमस्ति तत्रैकस्य प्रथमतो प्रयोगाङ्ग-
तथा स्वीकारेऽपरस्य विहितस्य तथाऽस्वीकारे च, तथा कदाचिदपरस्य प्रथमतः
स्वीकारे स्वीकृतस्य च त्यागे दोषाष्टकं प्राप्नोतीति तात्पर्यम् । पूर्वं च समुच्चय
पूर्वोचित इत्यभिप्रायेण समुच्चयं प्रदर्शयति—*हरिभक्त्येति* । प्रमाणसत्वे
विकल्पस्वीकारे दोषाभाव इत्याह—*विकल्पस्येति* । विकल्पास्वीकारे
दोषमाह—*अन्यथेति* ।

सूत्रार्थस्तु—ब्रह्मकारणदशव्येन वृणाद्यर्थको वेदान्तभाग उच्यते, तस्य-
प्रमाणः, भक्तौ-निमित्तसप्तमीयं भक्तिनिमित्तमित्यर्थः । अनुज्ञानाय-अनु-
शास्त्रीयज्ञानात्पश्चाद्भिज्ञानं तदर्थम्, सामान्यान्-ज्ञानभक्त्योरङ्गाङ्गिनोरेका-

(अधिकरणत्रिपयसङ्ग्रहमाह—)

मुख्यत्वमागमात्तस्या अविफलो धिया सह ।
अन्यानङ्गत्वमप्यत्र श्रुतिशास्त्रादिसिद्धता ॥ १ ॥
योगाच्छ्रुतं फलादस्या अहेयत्वं सुसङ्गवत् ।
एतद्विज्ञान्यथा सिद्धिः फले श्रद्धा विभिन्नता ॥
विचारस्यापि हेतुत्वं किं वा ज्ञानेऽस्य मुख्यता ॥ २ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।
समाप्तः प्रथमोऽध्यायः

तयोर्निरपेक्षसाधनत्वबाधश्च प्रसज्येतेति संक्षेपः ।
समाप्तं द्वितीयाह्निकं प्रथमोऽध्यायश्च ।

र्थत्वात्-एकप्रयोजनकत्वादितियावत् । एवञ्च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्या-
दिवेदान्तवाक्यैर्भक्त्यर्थमेव ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिकं विधीयते न तु ज्ञान-
प्रदानेनातो न कोऽपि विरोध इत्यभिप्राय इति ।
अस्मिन्नाह्निके स्थिताना अधिकरणानां विषयस्य सुखेन ग्रहणार्थं श्लोकरचनां
विदधाति—*मुख्यत्वमित्यादि* ।
अत्र प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके नवाधिकरणानि, एकोनविंशति सूत्राणि
च । तैश्च भक्तेः सर्वापेक्षया मुख्यत्वं मोक्षं प्रति मुख्यसाधनत्वं च निरूपितम् ।
इति भक्त्यधिकरणमालाटीकाटिप्पण्यां संदिग्धार्थप्रकाशिन्यां प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् । समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तत्र प्रथमाहिकम् ।

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवघातवत् । २ । १ । १

कार्यं मुहुः सकृदा तत् पूर्वोक्तं ज्ञानसाधनम् ।

सकृत्कृतं हि विहितं सफलं क्रतुवन्मतम् ॥१॥

अदृष्टद्वारकत्वादेरेवानुष्ठानमेकदा ।

अवघातादिवद्दृष्टद्वारमावर्त्यमेव तत् ॥२॥

तत्र प्रथमाहिके सप्तदशाधिकरणानि । तत्र प्रथममारचयति—
कार्यमिति ॥

प्रथमेऽध्याये प्रथमाहिके भक्तेः स्वरूपादिकं द्वितीयाहिके च तस्या मोक्षं प्रति प्रधानसाधनत्वं सर्वसाधनापेक्षयोरुक्तत्वं च प्रतिपादितम् । अत्र द्वितीयाध्याये सन्जातविवेकवैराग्यस्यापरिपक्वभक्तिकस्य कृते भक्तेः साक्षात्प्रयत्ननिष्पादत्वेन तद्विषयार्थं साधनेष्वन्तरङ्गसाधने ज्ञानं बहिरङ्गसाधनानि श्रवणाद्यपरभक्त्यादीनि च, तेषां विवेकादिकमारभ्यते— कार्यमिति ॥ प्रथमाध्यायद्विती-

द्वितीयाध्याये प्रथमाहिकम् ।

२१

वेदान्तविचारसाधनभक्त्योर्माहियववद्वैकल्पिककारणत्वेऽपि तद्व्यं सकृदसकृदाऽनुष्ठेयमिति सर्वदे—“सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायेन तेषां क्रतुप्रयाजादेरिव सकृदेवानुष्ठानं तावतैव फलसिद्धेरिति प्राप्ते—उच्यते । उक्तन्यायस्यादृष्टफल-

साहिकान्तिमाधिकरणत्वे कृतसिद्धान्तेन सह प्रकृताधिकरणसम्बन्धं प्रदर्शयितुमाह— वेदान्तविचारोक्तिः ॥ तच्च, श्रवणादिकं वा सकृदेवानुष्ठानत्वं ज्ञापयित्वा “सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात्प्राप्तेति पूर्वपक्षप्रतिपाद्यमाह—“सकृदित्यादि” ॥ क्रतुप्रयाजादेरिति ॥ “चित्रया यजेत पशुकामः” “कारीयां वृष्टिकामो यजेत” इत्यादिवाक्यभूतचित्राकारीरी-ष्ट्यादिम्, तथा “समिधो यजति” “इधो यजति” “बर्हिषं यजति” “स्वाहाकारं यजति” “तनूनपातं यजति” इतिवाक्यभूतपञ्चप्रयाजविधीनां सकृदनुष्ठानं कर्तव्यमसकृदेति विचारे सकृदेवानुष्ठानं कर्तव्यं तावतैव विधानस्य कृतार्थत्वेन फलसिद्धिर्बन्धा, तथैव गौशमिकः श्रवणादिकं च सकृदेव कर्तव्यं तावतैव “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादिविधीनां कृतार्थत्वेन साफल्यमिति भावः ।

सिद्धान्तमाह— उक्तन्यायस्येति ॥ “सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायस्येऽर्थः । अदृष्टफलविषयत्वादिति ॥ अन्यजन्यमन्यदे-हभोग्यफलविषयत्वादित्यर्थः । अयमभिप्रायः । लोके ‘अयं शरीरसंरक्ष-णार्थं भुङ्क्ते’ इत्यादिवाक्येषु क्रियाया असकृदावृत्तिर्गम्यते, तथा ‘अयं म्रियते’ इत्यादिष्वेकवारमेव क्रिया, तथा वेदप्रतिपाद्यार्थेषु भवति शब्दा किं सकृदनुष्ठानमुतासकृदिति । तत्र लोकस्य प्रायः सकृदनुष्ठान एव प्रवृत्तिर्दृश्यते, कर्मणः कष्टकारकत्वात्तावतैव शास्त्रस्य चारितार्थम्, तथाप्यस्य न्यायस्य न सर्वत्र प्रवृत्तिः किन्त्वदृष्टस्वर्गादिफलविषय एव, यतः तस्य फलस्य ११

सटीकभक्त्याधिकरणमालायां—

विषयत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा परभक्तिलक्षणस्य दृष्टफलस्य संभवाद् “दृष्टे संभवत्यदृष्टं न कल्पनीयम्” इतिन्यायेनावघातादि-
बत्फलसिद्धिपर्यन्तं तदवश्यमावर्तनीयमित्यर्थः । इदं तु बोध्यम् ।

सिद्धिर्जाता नवेति प्रत्यक्षेण ज्ञानमशक्यतया तत्र स न्यायः प्रवर्तते, यत्र च फलं दृष्टं तत्र यावत्कलोत्पत्ति क्रियाया आवरणकक्षणेन नात्र स न्यायः प्रवर्तते इति ।

ननु श्रवणादिध्वन्यदृष्टफलस्वीकारेण नावृत्तिकरणमावश्यकमित्यत आह—
अत्र ब्रह्मेत्यादि । *इतिन्यायेनेति* । न्यायार्थकभिन्नानुपूर्वीकथनमिदम् ।
प्राचीनपठितानुपूर्वी तु “लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना” इति “दृष्टे
सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्यायत्वात्” इतिबोधलभ्यते । असकृदावर्तने दृष्टान्त-
माह— *श्रवणादिबोधवदिति* । यथावघातः “बीहीनवहन्ति” इतिवाक्यवि-
हितो दृष्टफलकवाधावस्तुपविमोको न जातस्तावत्पर्यन्तोऽनुष्टीयते तथापि
बोध्यमिति भावः । ननु श्रवणादिविचारसाधनानां सर्वथा दृष्टफलकत्वे
श्रवणादिकं यस्य कस्यापि भाषालिखितस्यापि ग्रन्थस्य कर्तव्यं न तु वैदिकग्रन्था-
कानामेव, तथाचापशूद्राद्यधिकारविरोधः । तत्र ह्युपनीतानां त्रैवर्णिकानामेवा-
धिकार उक्त इत्यतोऽभिप्रायं प्रदर्शयति— *इदं तु बोध्यमिति* । “स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः” इति विहितवेदाध्ययनस्य वेदार्थविचारपर्यन्तं विवक्षितत्वेन
वेदान्तविचारोऽपि वेदाध्ययनपूर्वक एव कर्तव्यः, इतिनियमनेन शूद्रादिकानां
निवृत्तेः, तथा तन्नियमजन्यमदृष्टं परभक्तावुपयुज्यते, तं विना परभक्ते-
रुपसंभवादवघातजन्यापूर्वं विना दर्शपूर्णमासजन्योत्पत्त्यपूर्वप्रयोज्यपरमापूर्वा-
भाववदिति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि विचारस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति
पुराणादिनिरासेन वेदान्तनियमोऽदृष्टार्थ इति । तददृष्टं साक्षा-
त्कारद्वारा परभक्तावुपयुज्यत इति । एवं मनस्य युक्तिचिन्तनर-
पत्वेऽपि “मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः” इत्युपपत्तिचिन्तनोपदेशाददृष्टस्य
त्रिकालवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपनिर्वाच्यत्वाभावेन ज्ञानेन
विनाशो न स्यादित्यार्थयुक्त्यनुसंधाननियमोऽपि ।

पुराणादिनिरासेनेति । नैतद्योग्यम् । स्वाध्यायपदस्य
यथा सम्पूर्णवेदाध्ययनस्याशक्यकर्तव्यतया स्वशास्त्राणां लक्षणार्थी-
कृता, तथा स्वाध्यायपदेन लक्षणया पुराणादिकमपि स्वीकर्तुं शक्यते ।
अत एव ब्रह्मयज्ञे “गाथानाराशंसीरितिहासपुराणान्मिति” इति
ऋग्वेदारवलायनसूत्रे पुराणानां गाथादिभिः सह विनियोगो दृश्यते ।
प्रयोगकारैरपि “नारायणं नमस्कृत्य” इति भारतादेर्विनियोगः कृतः । एवं
च स्वाध्यायनियमविधिना पुराणादिनिरासे न ग्रन्थकारस्य तात्पर्यम्, किन्तु वे-
दाध्ययनमकृत्वा भाषाग्रन्थं पुराणमात्रं वा पठित्वा विचारं कुर्वन्ति तत्पठितु-
राणादिनिरसनं स्वाध्यायविधिना क्रियत इत्यत्रैव ग्रन्थकारस्य तात्पर्यमुन्नेयम् ।
अदृष्टार्थं इति । अपूर्वायं इत्यर्थः । *साक्षात्कारेति* । तच्चापूर्वमवघात-
जन्यमपूर्वं ययोत्पत्त्यपूर्वप्रयोज्यपरमापूर्वेद्वारा फलोत्पादकमेवमत्रापि परमात्मनः
साक्षात्कारद्वारा परप्रेमास्पदभक्त्युत्पत्तौ कारणमिति भावः । एवं मननेऽपि
नियमः । श्रापयुक्तिचिन्तनमेव कर्तव्यं न लौकिकयुक्तिचिन्तनमित्याकारकः,
तथा तदग्रजन्मपूर्वं परमात्मसाक्षात्कारद्वारा परभक्तावुपयुज्यत इति कथयति—
पूर्वं मननेति । श्रापयुक्तिं प्रदर्शयति— *द्वैतस्येति* । अत्रायमभि-
प्रायः । यच्च कदाचिदपि वस्तुतो नास्ति तत्रैकालिकान्त्यन्ताभावप्रतियोगिरूपं
रज्जुसर्पवदस्ति, तस्य ज्ञानेन विनाशो युक्तः, परन्तु संसारस्तु वर्तमानकाले
वस्तुतो यथानुभूयते तथा भूतकालेऽप्यन्वभूयते, भविष्यत्कालेऽप्यनुभव्यते
तस्य ज्ञानेन सर्वथा विनाशोऽयुक्त एव, किन्तु परमात्मस्वरूपज्ञानद्वारा
परमात्मपरभक्त्येति ।

सटीकभक्त्यधिकरणमालायां—

एवं ध्यानाश्रित आसीनत्वादिनियमोऽपि । एतावांस्तु विशेषो
वेदान्तानामद्वितीयात्मपरतानिश्चयरूपेण श्रवणेन तत्र ते-
मन्यपरताशङ्काधीनाप्रामाण्याशङ्कानिरासः । युक्त्यनुसंधा-
नेन प्रत्यक्षविरोधाशङ्काधीनाऽप्रामाण्यशङ्कानिरासः । ध्याना-
भ्यासेन भेदबुद्धिनिरासः । गौणभक्त्या तु भगवदनुग्रह-
मात्रमिति ॥ (१-२)

एवं ध्यानेति । अत्रापि ध्यानादिनियमजन्यमपूर्वं परभक्तावुपयुज्यत इति
ज्ञातव्यमित्यर्थः । साधनभूतयोः श्रवणगौणभक्तयोः फले तारतम्यं प्रदर्शयितु-
माह—*एतावांस्तु विशेष इति* । अप्रामाण्यमनेकप्रकारकम् । तत्र श्रवणं सर्वेषां
वेदान्तानामद्वितीयात्मवस्तुनि तात्पर्यमिति श्रोतुर्निश्चयं कारयित्वाऽद्वितीयात्मव-
स्तुभिन्नप्रतीयमानवस्तुनि वेदान्तानां तात्पर्यमित्यादिशङ्काधीनाप्रामाण्यं निरस्यति ।
मननं त्वनेकार्पयुक्तिसंधानरूपम् । वस्तुतो दुःखादिदायकत्वेन जगत्सर्वदा सत्यरूपेण
प्रतिष्ठत्येव कथं तस्य ज्ञानेन विनाशः प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वादित्यादिप्रत्यक्षादिप्रमा-
णविरोधमूलकाप्रामाण्यशङ्कां वारयति । ध्यानजनितबुद्धिस्तु सर्वत्रात्मदर्शनेन
द्वैतबुद्धिं वारयति । एवञ्च श्रवणादिकारणानामप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारा नन्दस्व-
रूपपरमात्मसाक्षात्कारद्वारा च परभक्तावुपयोगः । गौणभक्त्या श्रवणवन्दनार्चना-
दिरूपया तु ज्ञानद्वारा साक्षादानन्दरूपपरमात्मनोऽनुग्रह इति भावः ।

सूत्रार्थस्तु—बुद्धिहेतुप्रवृत्तिः—(बुद्धेर्हेतवस्तेषां प्रवृत्तिः) बुद्धेः—ब्रह्मप्रतिपत्तेः,
हेतूनां—श्रवणमनननिदिध्यासनानां गौणभक्तेः, प्रवृत्तिः—असकृदावृत्तिः,
आविशुद्धेः—भक्तिपरिशुद्धिपर्यन्तम्, कार्यतिशोः । दृष्टफलकहेतूनां यावत्फलो-
त्पत्तिमभ्यासः कर्तव्य इत्यत्रानुकूलं दृष्टान्तं कथयति—श्रवणात्-
वदिति—यथा “वीहीनवहन्ति” इति विहितावघातो यावद्द्वैतुष्यमनुधीयते
तथेतिभावः ।

तदज्ञानाच्च । २ । १ । २

तदङ्गानां तदावृत्तिर्नास्त्यत्र किमुतास्ति वा ।

नास्ति सा श्रवणादिभ्यो ब्रह्मबुद्धेः सुसंभवात् ॥३॥

अस्त्येव सा ततो मोक्षानुगुणश्रवणादितः ।

विषयानुगसंस्कारलोपतः स्यात्तथा श्रुतेः ॥४॥

द्वितीयमारचयति—*तदज्ञानामिति* । विचाराद्यन्तरङ्गाणां
शान्तिदान्त्यादीनां गुर्वनुगमनादीनां चासकृदावृत्तिरस्ति
नवेतिसंदेहे—नास्ति श्रवणादित एव ब्रह्मबुद्धेः संभवात्तेषां

यथा ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतूनां श्रवणादीनामसकृदावृत्तिर्विहिता तथा विचारान्त-
रङ्गाणां शान्तिदान्तिप्रभृतीनामसकृदावृत्तिरवश्यं कर्तव्येति बोधनार्थं द्वितीया-
धिकरणं योजयितुमाह—*तदज्ञानामिति* । “शान्तो दान्त उपरतस्ति-
तिष्ठः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति” इत्यादिश्रुतिबोधितानां विचारान्त-
रङ्गभूतानामित्यर्थः । तत्र शान्तिः—श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो
निग्रहः । दान्तिः—बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम् । आदिपद-
ब्राह्मोपरतितितिचासमाधिब्रह्मासूपरतिः—निवर्तितानामेषां तद्व्यतिरिक्तविष-
येभ्य उपरमणमथवा विहितानां नित्यादिकर्मणां संन्यासाश्रमस्वीकारेण
परित्यागः । तितिचा—शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । समाधिः—निगृहीतस्य
मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधानम् । श्रद्धा—गुरुपदिष्टवेदान्तवाक्ये-
ष्वानुबुद्धिः । गुर्वनुगमनम्—वेदान्तवाक्यश्रवणार्थं शङ्कापनोदनार्थं च प्रत्यहं तत्स-
मीप आदरेण गमनम् । आदिपदबोधं तदुपदिष्टाचारपरिपालनमिति ।
पूर्वपक्षप्रतिपाद्यमाह—*श्रवणादित एवेति* । ननु ज्ञानप्रतिबन्धक्यथेष्टा-

सटीकभक्त्यधिकरणमालायां—

व्रताद्यङ्गं किमाजन्मावर्तनीयं न वा न हि ।
क्रतुवद्बहिरङ्गं तदनावश्यकतः श्रुतेः ॥५॥

योगे यमादिवत्तत्त्वावर्त्यं चित्तविशुद्धये ।
लिङ्गं तत्रापि कुण्डाद्यैरेव व्यासप्रमाणतः ॥६॥

कृत्याभावात्, यथेष्टाचारिणापि ज्ञानदर्शनाच्चेति प्राप्ते—
उच्यते । प्रतिबन्धकविषयवासनासत्त्वे मोक्षानुगुणप्रज्ञायाः
श्रवणादिकोटिभिरप्यनुत्पत्तेर्विषयवासनानिरासद्वारा श्रवणाद्युप-
कारिणां शान्त्याद्यङ्गानामप्यसकृदावृत्तिरेव, “सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मच-
र्येण नित्यम्” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । (३-४)
वर्णकान्तरमाह—व्रताद्यङ्गमितेः । व्रतमेकादश्याद्युपोषणम् ।
आदिना तीर्थसेवनादि । तद्भक्त्यङ्गमुक्तं गौतमीयादौ—

चरखवारणार्थं—शान्त्यादीनामस्त्येवोपयोग इत्यत आह—यथेष्टाचारिणा-
मिति * । * प्रतिबन्धकेति * । अयं भावः । विषयवासनासत्त्वे विषयेषु
धर्माधर्मबुद्धिरहित्येन प्रवृत्त्या यथेष्टाचारित्वम्, तत्सत्त्वे ज्ञानप्रतिबन्धकीभूतविषय-
वासनाया अवर्यं सत्त्वेन श्रवणादीनामनन्तवारं करणेऽपि न यथार्थ-
ज्ञानलेशोऽपि । एवञ्च विषयवासनानाशार्थं श्रवणाद्यन्तरङ्गभूतानामपि
शान्त्यादीनामावृत्तिरवर्यं निरन्तरं कर्तव्येत्याह—विषयवासनेति * ।

पूर्वं भक्तेरङ्गं ज्ञानमुक्तं तस्याङ्गं च विकल्पेन गौणभक्तिः श्रवणा-
दिकं चोक्तम् । अस्मिन्नधिकरणे ज्ञानस्याङ्गभूतस्य श्रवणादेरङ्गभूतशा-
न्तिदान्त्यादीनामनेकवारमावृत्तिः कर्तव्या न वेति चिन्तनेऽपि ज्ञानस्या-
ङ्गभूतगौणभक्तेरङ्गभूतैकादश्यादिव्रतानां तीर्थसेवनाद्याचाराणां चासकृ-
दावृत्तिः कर्तव्या न वेति शङ्कावारणार्थं तद्विचार आवश्यक
इत्यभिप्रायेण वर्णकान्तरं रचयति—व्रताद्यङ्गमितीति * । * गौत-
मीयादाविति * । गौतमीयतन्त्र इत्यर्थः । आदिना नारदपाञ्चरा-

“सर्वपापक्षयकरं सर्वपुण्यविवर्धनम् ।
गोविन्दस्मृतिमधृणां यदेकादश्युपोषणम्” ॥ तथा—
“वैष्णवेष्वथ क्षेत्रेषु द्वारकामथुरादिषु ।
निवासो हरिभक्तानां हरिसायुज्यदो मतः” ॥

महाभारते—

“मरणे स्मरणं विष्णोर्यद्यप्यन्यन्तदुल्लम् ।
तदप्यल्पेन कालेन गङ्गां संसेव्य लभ्यते” ॥

इत्यादि । एवं सद्धर्मपृच्छामोगत्यागाद्यङ्गं किं जन्मपर्यन्त-

त्रादिग्रहणम् । * सर्वेति * । एकादश्युपोषणमन्यतिप्युपोषणवत्केव-
लैकफलदायकं नास्ति किन्तु सकलफलसर्वस्वभूतं सर्वपापनाश-सर्वपुण्य-
वर्धन-गोविन्दस्मृतिदत्त्वेतिफलत्रयदायकमित्यर्थः । आदिपदबोधवतीर्थसेव-
नादौ प्रमाणमाह—वैष्णवेष्वथेति * । * द्वारकेति * । “वैष्णवक्षेत्रेषु” इत्यस्य
पदस्य विवरणमेतदथवा द्वारकामथुरातिरिक्तवृन्दावनप्रभासविष्णुकाञ्चीजग-
न्नाथादिवैष्णवतीर्थबोधकम् । अन्यतीर्थसेवनापेक्षया गङ्गासेवनस्य विलक्षण-
फलदातृत्वमाह—* मरण इति * । अन्यतीर्थानि परमात्मसायुज्यमुक्ति-
दायकानि परन्तु “सालोक्यसाष्टिसामीप्यसायुज्यमेकावमप्युत । दीयमानं
न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥ इत्यादिवचनचयप्रामाण्यात्तक्तः ।
सायुज्यं नेच्छन्ति किन्तु “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्कमे ।
कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः” ॥ इत्यादिप्रमाणात्परमात्मनः
स्मरणाद्यहेतुकीं भक्तिमिच्छन्ति । तद्दातृत्वं न सामान्यन्यतीर्थेषु किन्तु गङ्गासेव-
नत एवेतीयानस्य वचनस्य भावः, अथवा मरणेऽजामिलवत्स्मरणं भवतीति
यथाश्रुतमेव । * सद्धर्मपृच्छेति * । आचरणीयपरमात्मप्राप्तिकैकादश्या-
दिज्ञानार्थं कः सद्धर्म एकादश्यादिरन्यो वेति पृच्छा । * भोगत्यागेति * ।
व्रताङ्गं व्रतसंरक्षणार्थं “असकृजलपानाच्च सकृत्ताम्लभक्षणान्त् । “उपवासः
प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनाव्” ॥ इत्यादिना प्रतिपादितम् ।

सटीकभक्त्यधिकरणमालायां—
मावर्तनीयं न वेति सन्देहे-नावर्तनीयम् । कुतः क्रतुवद्वहिरङ्ग-
त्वात् । क्रतुरित्युपलक्षणम्, विहितकर्मसामान्यस्य । यथा विहितं
यज्ञादिकर्म नाजन्मानुवर्तनीयं तथा क्रियायोगे परिगणितं
व्रतादिकमपि ।

“तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादी वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥ (भाग० ११-२०-६)

इत्यादिना ज्ञानभक्त्युभयोत्पत्तिपर्यन्तमेव कर्मणोऽनुष्ठेयत्वे-

* बहिरङ्गत्वादिति * । कार्यकरणेऽप्यावश्यकत्वरूपाभावादित्यर्थः ।
* विहितकर्मसामान्यस्येति * । अत्र कर्मपदेन वेदादिविहितकाम्यकर्म-
सामान्यं विवक्षितं न नित्यकर्म सन्ध्याद्यभिहोत्रपञ्चमहायज्ञादिकम् । तस्य
“अहरहः सन्ध्यामुपासीत” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “एतान् पञ्च-
महायज्ञानहरहः कुर्वीत” इत्यादिश्रुत्यादिवचनैर्यावज्जन्मकरणतया श्रुतत्वात् ।
अथवा कर्मपदेन वेदविहितनित्यसन्ध्यासिकर्मन्यतिरिक्तस्य ग्रहणम् ।
अग्निहोत्रादीनि हि कर्माणि यावत्सन्ध्यासमनुष्ठीयन्ते, न तु यावज्जन्मातो
न दोषलेशः । * क्रियायोग इति * । “योगात्त्रया मया प्रोक्ता नृणां
श्रेयो विधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्” ॥
इत्यादिवचनभुतकर्मयोग इत्यर्थः । * व्रतादिकमिति * । व्रतादिकस्यापि
वेदमूलकस्मृत्युक्तत्वेनावश्यकत्वेन कर्मयोगे परिगणनं सुयोम्यमिति
भावः । * ज्ञानभक्तीति * । अत्र श्रीमद्भागवतीयवचनेऽद्रुतचित्तस्य
निवेदपूर्वकं तत्त्वज्ञानं द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धा-
पूर्विका भक्तिरित्यवशित्वेन द्वयमन्युपात्तम् । यद्यप्यत्र वचने यावद्विरक्ति
कर्मानुष्ठानं प्रतीयते, तथापि यावद्विरक्तिपूर्वकतत्त्वज्ञानं विवक्षितमिति-

नोक्तत्वादिति प्रान्ते ब्रूमः । यथा योगे सम्पन्नेऽपि यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहाराः पञ्च बहिरङ्गभूता अपि योगनिर्वाहकत-
या योगिभिरावर्तन्ते तथैकादश्यादि व्रतादिकमपि चरमभक्त्य-
प्रतिबन्धाय भक्तैरनुवर्तनीयम् । मरणकालिकस्मृतिं प्रति तादृश-
व्रततीर्थादीनामुक्तवाक्यैर्हेतुतालाभात् । यच्च लिङ्गधारणं पाद्ये—

“ये कण्ठलघ्नतुलसीनलिनाक्षमाला

ये बाहुमूलपरिचिद्धितशङ्खचक्राः ।

ये वा जलाटफलके लसद्दूर्ध्वपुण्ड्राः ।

ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति” ॥

इत्यादि वैष्णवानां तथा शूलादिधारणं शैवानाम् ।

भावः । सिद्धान्तमाह—* यथा योग इति * । * बहिरङ्ग इति * ।
धारणाध्यानसमाधीनां त्रयाणां योगाङ्गानामसंप्रज्ञातसमाधेः पूर्वस्वरूप-
भूतत्वेनान्तरङ्गत्वमितिभावः । * योगनिर्वाहकतयेति * । यमादेर्बहिरङ्गत्वे-
प्यसंप्रज्ञातसमाध्यप्रतिबन्धायावश्यकत्वेनानुष्ठेयत्वमित्यर्थः । * चरमभक्तीति * ।
कण्ठादौ स्थाने जुद्धेरप्याक्रान्तत्वेन स्मरणासम्भवः । तथा च परमस्तेरसम्भवः ।
परन्वेकादशीव्रतादिभिर्गङ्गासेवनादिकर्मभिश्च तस्मिन्समयेऽपि सर्वदा
हरिस्मरणस्य स्थितिः परभक्तिसंभवरचेति भावः । अथ तस्मिन्प्राचारणं-श्रुदा-
दिभिः शङ्खचक्राद्यङ्गनाचारः पुराणादिविहितो निषिद्धचैकादश्यादिव्रतवदनुष्ठेयो
न वेति संशये न कर्तव्य इति सिद्धान्तयितुमाह—* यच्च लिङ्गधारणमिति * ।
* तुलसीति * । तुलसीपत्रकाष्ठमाला कमलबीजमालेत्यर्थः ।
* ते वैष्णवा इति * । अनेन तुलस्यादिमालाधारित्वे सति बाहुमूल-
परिचिद्धितशङ्खादिमत्वं वैष्णवलक्षणं सूचितम् । तथैतद्वारणफलं कथयति—
* भुवनमिति * । * शूलादीति * । त्रिशूलादिचिह्नधारणं शैवानां
कृत उक्तमित्यर्थः ।

तत्र वेदाधिकारिणां किन्तु तस्य शङ्खादिधारणं शूद्राणाम् । तस्य धारणा
कुरङ्गोलादीनां च । विष्णुस्मृतौ—

“शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः ॥
यथा श्मशानजं काष्ठं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥
शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तसायसेन वा ।
स शूद्रवदुद्दिष्टकार्यः सर्वास्माद्द्विजकर्मणः” ॥

इत्यादिना तस्य धारणस्य शूद्रपरत्वावगमात् । तथा कौर्मै—

सिद्धान्तमाह—* वेदाधिकारिणामिति * । वेदाद्युक्तकर्माधिकारिणा-
मित्यर्थः । * तस्य धारणेति * । शङ्खादीनामिति शेषः । * कुरङ्गेति * ।
“अस्मृते जारजः कुरङ्गो मृते भर्तरि गोलकः” इत्यादिलक्षणलक्षितानाम् ।
* गीतेति * । स्वेनाचरितमिति शेषः । * एकजातेरिति * । उपनयन-
संस्काराधिकारशून्यस्य कुरङ्गोलकशूद्रादेरित्यर्थः । ब्राह्मणानुपनयन-
संस्कारेषु द्विजत्वं “जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते” इति स्मृतेः ।
नन्वस्य शङ्खचक्रेतिवचनस्य वैदिककर्म परित्यज्य शङ्खचक्राद्यङ्कनपरब्राह्म-
णस्य कृते प्रवृत्तिर्न तु वैदिककर्म कृत्वा शङ्खचक्राद्यङ्कनपरस्येत्यतः
शङ्खचक्राङ्कितब्राह्मणस्य सर्वकर्मण्यनहंत्वबोधकं स्मृतिवचनं प्रदर्शयति-
* यथा श्मशानजमिति * । * सर्वकर्मस्त्विति * । यज्ञादिकर्मणि पाकादि-
करणे चेत्यर्थः । * सर्वकर्मैति * । अग्निहोत्रादिषु पादसंवाहनादिसेवादिकर्मसु
चेत्यर्थः । पतितत्वेन शूद्रवल्कर्मकरणेऽप्यधिकाराभाव इत्यर्थः । नन्वङ्कनमने-
कप्रकारेण संभवति । तथाहि गोपीचन्दनरूपमृत्तिकया तसायसेन केवल-
सामान्यमृत्तिकया च । तत्रायं निषेधो न तसायसाङ्कनस्य किन्तु मृत्तिक-
याङ्कनस्य चेत्यतः स्मृतिं प्रदर्शयति—* शङ्खचक्रमिति * । एवञ्चायं निषेधः
सर्वद्रव्येण शङ्खचक्राद्यङ्कनपरस्येतिभावः । यथा तस्य द्विजकर्मकरणेऽ-
धिकाराभावस्तथा तस्य मृत्तिकायां द्विजानामपि कर्मकरणेऽधिकाराभाव इति बोधनार्थं
मुक्तं “वद्विष्टकार्यं” इतीतिभावः । ननु तथाप्येतेषां वचनानां किं बीजं कुतो वा
प्राथमिकी प्रवृत्तिरिति जिज्ञासाशान्तये कूर्मपुराणोक्तिमितिहासमाह—

“सात्वतो नाम परमो विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः ।
शास्त्रं प्रवर्तयामास कुरङ्गोलादिभिश्चितम् ॥
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।
प्रवर्तते महाशास्त्रं कुरङ्गादीनां द्वितावहम्” ॥

तथाऽन्यत्र—

“पाञ्चरात्रे च कापाले पाङ्कडेष्वखिलेष्वपि ।
दीक्षिताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मिणः” ॥

तथा साम्बपुराणे—

“पाञ्चरात्रं सात्वतं यत्तत्र वैखानसमिधम् ।
वेदभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्” ॥

इत्यादिना पाञ्चरात्राद्युक्ततत्तमुद्रादिधारणस्य कुरङ्गोलादिपर-
त्वावधारणात् । ननु न केवलपाञ्चरात्राद्यागम एव तत्तमुद्रा
धायेत्युच्यते, किन्तु श्रुतावपि । तथाहि श्रुतिः—

* सात्वतो नामेति * । * चितमिति * । आचरितमित्यर्थः । कुरङ्गादिकर्तव्यतस-
मुद्राबोधकसात्वतशास्त्रप्रदर्शनप्रसङ्गेनान्यतस्य दशशास्त्रवटककवाक्यं प्रदर्शयति-
* पाञ्चरात्र इति * । एतन्नारदादिप्रवर्तितम् । * कापाल इति * । कापा-
लिकप्रणीतम् । * वैखानसमिति * । यावज्जन्म ब्रह्मर्ष्यधारणं कर्तव्य-
मित्यादिबोधकम् । पुराणनिषेधस्य पौराणिकादिकर्मपरत्वं न तु वेदोक्तस-
शङ्खाद्यङ्कनपरत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते—* नन्विति * ।

“पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्यपि विश्वतः ।
अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते श्रुता स इहहस्तत्तत्समाशत”
(तै० आ० १-११) इति ॥

अयमर्थः । ब्रह्मणस्पते-चतुर्मुखस्यापि, नायकः प्रभुस्त्वं, विश्वतः-
सर्वेषां, गात्राणि-शरीराणि, पर्यपि-व्याप्नोषि, ते-व्यापकस्य तत्र,
वितन्तं पवित्रं-चक्रं सुदर्शनं सहस्रारं, “पवित्रं चरणं पविः” इति
नैघण्टुकः । अत्र यदस्तीत्यभ्याहार्यं तेन अतस्त तनूरत एवामः-अपकः
अदग्धपाप इति यावत् । तत्-प्रसिद्धं मोक्षलक्षणं सुखविशेषं
नाश्रुते, तत्-पवित्रं सदा बहन्तोऽत एव श्रुतासः-परिपक्वाः
तत्सुखमाशते-अश्रुवन्तः इत्यर्थः । अतः श्रौतत्वात्सर्वेषां
तसमुद्राधारणमावश्यकमिति चेन्न । कर्मणि विनियुक्तानामेतेषां
मन्त्राणां विधिभिर्भक्तिरहितानां चक्रादिधारणपरत्वे मानाभावात् ।
नचात्र विधिरुन्नेयः, “न धार्यं देवताचिन्हम्” इत्यादिनिषेधात् ।
ननु अग्निषोमीयं पशुमालभेत” इतिविधिना भूतहिंसा निषेधक-
सामान्यवचनस्येव “न धार्यम्” इतिसामान्यनिषेधस्य चक्रादि-
लिङ्गधारणविधिना संकोच एवेति वाच्यम् । पुराणेषु—

श्रौतत्वात्सर्वेषामिति । पुराणादिवचनेषु कुण्डादीनामयं धर्म इति यद्यप्यु-
पलभ्यते तथापि पुराणादिभिः श्रुतेः सङ्काचाभावेन श्रुत्युक्तकर्मणि सर्वेषामेवाधिकार
भावः । *कर्मणीति* । कर्मणि विनियुक्तस्यान्यत्कर्म विधातुं सामर्थ्याभावेन
न तसमुद्राङ्गविधानपरा एते मन्त्रा इत्यभिप्रायः । ननु दया भक्ति-
बोधकत्वं “यस्य श्री पूर्णा” इत्यादिमन्त्राणां कर्मविनियुक्तानामपि विधि
परिकल्प्य कल्पितं तथात्रापि कल्प्यतामित्यादिशङ्कामनुवदिति-
नचेति । *न धार्यमिति* । तत्र स्मार्तविरोधाभावेन तथा-
कल्पनेऽप्यत्र विरोधसत्वेन न तथा कल्पनमिति भावः । ननु सामान्य-
निषेधो न विशेषविधेयमवतरति, किन्तु, निषेधे तदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचः क्रियते,
यथा “मा हिंसात्सर्वा भूतानि” इति सामान्यहिंसा निषेधः “अग्निषोमीयं
पशुमालभेत” इति विशेषाग्निषोमीयहिंसायां नावतरति, किन्तु तत्राग्नि-
षोमीयादिहिंसातिरिक्तहिंसा न कर्तव्येति यथा संकोचस्तत्र स्वीकृतस्तथात्रापि
श्रौतचक्रचिह्नातिरिक्तचिह्नं ब्राह्मणादिभिर्न धार्यं भव्यभिप्रायेणाह- *नन्विति* ।
सिद्धान्तमाह- *पुराणेष्विति* । अग्नीषोमीयादिदृष्टान्ते हिंसायाः
सामान्यतो निषेधो विधानं विशेषहिंसाया, अत उभयोः-सावकाशत्वाय

अङ्गेषु नाङ्गयैद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः ।
अङ्गयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः ॥
तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय हरिणा निर्मिता पुरा ।
भूदेवस्तप्तमुद्रादि चिह्नं कृत्वा विमूढधीः ।
इहजन्मन्यशुद्धः स्यात्प्रेत्य श्वा च भविष्यति ॥
इत्यादिना विशेषतोऽपि निषेधात् । न च पौराणनिषेधेन कथं श्रौ-
तस्य धारणस्य बाधः स्यात् । “विरोधे त्वनपेक्ष्यम्” इतिमीमांसासूत्रो-
क्तविरोधाधिकरणविरोधादिति वाच्यम् । श्रुतेरन्यपरत्वस्योक्त-
त्वात् । अस्तु वा श्रुतिस्तत्परा, तथापि स्मृतिपुराणवा-
क्यानुसारेण कुण्डगोलादिरेव तत्राधिकारी । इष्यते हि श्रौता-
स्याप्यश्वमेधादेः स्मृतिपुराणादिगतेन कलिनिषिद्धपरिगणितादिना

तत्र तथा कल्पनेऽप्यत्र सामान्यतो विशेषतश्च निषेधेन तथा तसमुद्राकर्मा-
धिकारिकयनेन चाग्निषोमीयदृष्टान्ततः सर्वदा भिन्नत्वमेवात्रेत्यभिप्रायः ।
विरोधे त्वनपेक्ष्यमिति । सम्पूर्णासूत्रं च “विरोधे
त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम्” इति । अत्र हि “श्रौदुम्बरी
सृष्ट्वेद्वायेत्” इतिश्रुतिविस्मया “श्रौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या”
इतिस्मृतिः प्रमाणं नवेति विचारे पक्षे स्मृतिः श्रुतिबाधिका
संकोचिका वेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तबोधकमेतत्सूत्रम् । उपलभ्यमानश्रुतिविरोधे
स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादरण्यं कल्प्यश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेः प्रबलत्वेन
वाधाद्यसंभवादितिभावः । विरोधेऽसति श्रुतिकल्पकमनुमानं प्रवर्तत
इति निर्णीतम् । अत्र ‘पवित्रं’ ‘विततं’ इत्यादिपदैश्चक्रादिकं स्वीक्रियते,
परन्तु वेदभाष्ये तेषां पदानां तत्पदबोध्यप्रसिद्धमोक्षलक्षणसुखस्य
विशेषणपरत्वेनाप्यङ्गीकारात् । नन्वेनकमुखत्वाच्श्रुतीनां येषां प्रतिभासन्ते
ते सर्वेऽप्यङ्गीकरणीया एवेत्यत आह- *अस्तु वेति* ।

ननु श्रुत्युक्ते कर्मणि सामान्यतः सिद्धाधिकारिणः सङ्कोचः कथं
कर्तुं शक्य इत्यत आह- *तथापीति* । अत्रानुकूलं दृष्टान्तमाह-
अश्वमेधादेरिति । *पुराणादिगतेनेति* । “कलावाघन्तयोः स्थितिः”

संकोचः । अन्यथा कलाव्यभवेभादिकं स्यात् । स्याच्च पतित-
स्यापि तत् । तस्मान्न तद्वैदिकानामिति सिद्धम् । एतेन न विशेष-
निषेधवाक्यं रागप्राप्तनिषेधाभिप्रायमिति निरस्तम् । तस्य धारणस्य
दुःखरूपत्वेन रागप्राप्तित्वात् । न च तर्ह्यप्राप्तस्य निषेधा-
योगात्प्रापकस्य शास्त्रस्योपजीव्यत्वेन प्रबलत्वात्तेनैव वाक्येन
निषेधस्य बाधः स्यादिति शङ्क्यम् । “यजतिषु ये यजामहं करोति

इत्यादिवचनैः शुद्धश्रियादिकानामभावबोधनेन शुद्धश्रियकर्तृकस्याश्वमेधस्य
कलावभाव एव । * अन्यथेति * । पुराणादिवचनैर्वैदिकवचनसंकोचा-
स्वीकारे । * पतितस्येति * । पतितश्रियस्येत्यर्थः, श्रियमन्यस्येतियावत् ।
* तदिति * । अश्वमेधादिकरणमित्यर्थः ।

* रागप्राप्तेति * । रागप्राकर्तव्यनिषेधाभिप्रायमित्यर्थः । ननु यत्र
रागतः प्राप्तिर्नास्ति किन्तु विधित एव, तत्र निषेधस्य स्वसाफल्याय विषेध-
शास्त्रस्यापेक्षायाः सत्त्वेनोपजीव्यतया विधिशास्त्रस्य सर्वथा निषेधेन बाधा-
योगात् । एवं च यथा निषेधकत्वेन निषेधशास्त्रं प्रबलं तथा विधिशास्त्रमपि
निषेधशास्त्रोपजीव्यतया तस्मादपि प्रबलमेवञ्च विधिशास्त्रेणैव निषेधस्य
बाधः करणीय इत्यभिप्रायेणाह—* नचेति * ।

* यजतिपिविति * । अत्रायमभिप्रायः । तैत्तिरीयसंहितायां “आश्रा-
व्येति चतुरश्रमस्तु श्रौषडिति चतुरश्रं येयजामह इतिपञ्चाश्रं
इत्यश्रो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वावत्तः” इत्युद्दिश्य
“यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेषु” इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः ।
यजिषातुवटितपदवटितविधिवाक्यविहितकर्मसु सर्वत्र “आश्राव्य” इत्या-
दीनि सप्तदशाक्षराणि पठनीयानि, परन्तु यजतिविशेषानूयाजेषु येयजा-
महोपलक्षितसप्तदशाक्षराणि न पठनीयानीति । अत्र च निषेधस्य
यथाविशेषविषयत्वेन प्राबल्यं तथा विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्य-
मस्तीति न निषेधेन विधेयन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषेद्धत्वाद्द्विकल्प

नानूयाजेषु” (तै०सं०१-६) इत्यादौ सामान्याद्विशेषस्य प्रबलतयाऽ-
त्रापि प्रापकसामान्यविधितो विशेषनिषेधस्यैव प्रबलत्वात्
सामान्यस्यैव बाधनादित्यास्तां विस्तरः । (५-६)

आश्रयणीय इति प्राप्तं परन्तु तत्र योग्यम् । अष्टोषदुष्टत्वादिकल्पस्य ।
किन्तु नष्टोऽनूयाजशब्देन सम्बन्धमाश्रित्य पूर्वदास आश्रयते । नष्टनूयाजशब्दा-
भ्यामनूयाजव्यतिरिक्तलक्षणां कृत्वानूयाजव्यतिरिक्तेषु देयजामहं करोतीत्यर्थः
स्वीकरणीय इत्यादि प्रतिपादिनं जैमिनिना “प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारम्यविधाने
प्राप्तप्रतिषेद्धत्वाद्द्विकल्पः स्यात्” इत्यादिना पूर्ववत् कृत्या “अपि तु वाक्येषोः
स्यादन्याव्यत्वाद्द्विकल्पस्ये विधीनामेकदशः स्यात्” इत्यादिना पूर्वोक्तं सिद्धा-
न्तितमिति ।

* सामान्याद्विशेषस्येति * । अयमभिप्रायः । सामान्यविधिशा-
स्त्रस्योपजीव्यतया प्रबलत्वेऽपि निषेधशास्त्रस्य विशेषनिषेधकत्वेन ततोऽति-
प्राबल्यस्योचितत्वम् । अन्यथा विधिशास्त्रेण निषेधस्य बाधे निषेधस्य सर्वथा
व्यर्थत्वमेव स्यात् । सामान्यविधिशास्त्रविधेये निषेधनिषेध्यातिरिक्तत्वेन संकोचे
तु निषेध्यभिन्ने सामान्यविधेनिषेधे निषेधस्य च चारितार्थ्येन नोभयोरेषि व्यर्थ-
त्वमिति । * सामान्यस्यैव बाधनादिति * । निषेधनिषेध्यातिरिक्तत्वेन संको-
चादित्यर्थः ।

सूत्रार्थस्तु—तदङ्गानां—ज्ञानाङ्गानां “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठः
समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इत्यादिश्रुतिबोधितशमादीनाम् ।
पूर्वसूत्रात्समासघटकस्यापि ‘प्रवृत्ति’पदस्यानुवृत्तिः करणीया । तथा च असकृदा-
वृत्तिः करणीयेति फलति । वरुणान्तररीत्यार्थस्तु तदङ्गानां—ज्ञानाङ्गानां
“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्म-
निवेदनम्” ॥ इत्यादिनोक्तानाम्, असकृदावृत्तिः करणीयेति । ज्ञानं भक्तेरङ्गं भव-
त्युक्तं तत्र “सा परानुरक्तिरीश्वरे” इति सूत्रादीश्वरविषयकं ज्ञानं भक्तेरङ्गं भव-
तीति ज्ञानेऽपीश्वरविषयकं ज्ञानं त्रिविधं संभवति, “द्वा सुपर्णा” इत्यादिश्रुता
ईश्वरो जीवात्सर्वथा भिन्न एव जीवेन स्वोक्तत्वं सर्वदा तस्य भजनं कर्तव्यमिति,

तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् । २ । १ । ३
(आत्मैकपदां बादरायणः । २ । १ । ४)
(उभयपदां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् । २ । १ । ५)

अन्यसाधनसाध्या धीर्भेदं वाऽभेदमाश्रिता ।
उत्कृष्टधीर्यतो भेदघटितार्थाश्रिता भिदाम् ॥ ७ ॥
सेव्यसेवकभावे हि भेदबुद्धिरपेक्षिता ।
आह स्म काश्यपो भेदविषयां भक्तिसाधनम् ॥ ८ ॥
व्यासोऽनन्तत्वरूपस्योत्कर्षस्याभेदतः स्थितेः ।
अभेदविषयां प्राह बुद्धिं भक्तेस्तु साधनम् ॥ ९ ॥
भिन्नसंज्ञाकयोर्भेदाभेदबुद्धयोर्व्यवस्थितिः ।
अधिकारिभिदेत्याह शाण्डिल्यः सत्फलग्रहः ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—*अन्यसाधनेति* । तत्र शास्त्र-
प्रतिपाद्यं ब्रह्म स्वभिन्नतया स्वाभिन्नतया वा ज्ञातव्यमिति
संदेहे दुःख्यदुःखिनोर्जीवब्रह्मणोरेकत्वविरोधात् भेदघटितोत्कर्षधी-
साध्याया भक्तेर्भेदं विनानुपपत्तेश्च स्वभिन्नतयैव ब्रह्म ज्ञात-
व्यमिति काश्यपः । तत्र, ब्रह्मस्वरूपस्यैव सतो निर्दुःखस्य
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “आत्मेति त्ववगच्छन्ति
प्राहयन्ति च” इत्यादिश्रुतिसूत्रैः परमात्मैवाहमित्यभेदबुद्धिः कर्तव्येति, तथा
भेदविषयाऽभेदविषयोभयप्रकारापि बुद्धिः कर्तव्येति विचिकित्सायां स्वीयं पर-
मेश्वरभेदाभेदविषयकं मतं प्रदर्शयितुं तृतीयाधिकरणमारचयति—*अन्यसाधने-
तीति* । *स्वभिन्नेति* । परमात्मा सर्वथा मद्भिन्नोऽहं तस्य दास एव
केवल इतिरीत्येत्यर्थः । *अभिन्नतयेति* । “अहं ब्रह्म” इतिश्रुत्या जीवात्मा
वस्तुतः सर्वदा ब्रह्मरूप एवाज्ञानेन भिन्न इति भासत इत्यादिरीत्येत्यर्थः ।
भेदघटितेऽपि । अहमीश्वरान्निन्नो दुःखित्वादीश्वरस्यादुःखित्वाच्च,
ईश्वरो मदपेक्षया परमैश्वर्यादिमत्त्वेनातीवोत्कृष्टो भिन्नरचेत्याकारकभेदघटि-
तोत्कर्षविषयकबुद्धिरेव परानुरक्तिरूपभक्तेः साधिकेत्यर्थः । *भेदं विनेति* ।
भेदज्ञानमुत्कर्षापापकर्मज्ञानजनकम्, स्वापेक्षयोत्कृष्टत्वज्ञानं च श्रद्धो-
त्पादकम्, स्वाराः स्य विलक्षणानन्दादिजनकत्वज्ञानं च परप्रेमरूपभक्तिजन-